

СУЧАСНІСТЬ

ЧЕРВЕНЬ 1990 — Ч. 6 (350)

Б. Клименко: НА ШЛЯХУ ДО ІСТОРІЇ
ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

В. Попович: ГРИГОРІЙ КРУК

В. Маркусь: ВІД ТИСЯЧОЛІТНЬОЇ НЕВОЛІ
ДО ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Ольга Горинь: У ТРАДИЦІЙНОМУ РУСЛІ
ФАЛЬСИФІКАЦІЇ

Нові видання Видавництва «Сучасність»

* **Микола Лебедь:** УПА. УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9,00 ам. доларів (безкислотний папір)

Друге вид. книжки з 1946 р. про дії УПА (німецька окупація) містить, крім первісного тексту та документацій, також нові документаційні матеріали.

* **Юрій Самброс:** ЩАБЛІ. Мій шлях до комунізму

1988, 417 + X стор. (безкисл. папір) ISBN 3-89278-007-2 Ціна: 16 ам. дол.

Хроніка сталінського погрому українського національного відродження.

* **Атена Пашко:** НА ПЕРЕХРЕСТЯХ. Поезії

Передне слово Михайлини Коцюбинської; обкладинка і мистецьке оформлення Опанаса Заливахи; тверда кольорова обкладинка.

1989, 168 стор. (безкисл. папір) ISBN 3-89278-015-3 Ціна: 15,00 ам. дол.

* **Емма Андіївська:** АРХІТЕКТУРНІ АНСАМБЛІ. Сонети

Мистецьке оформлення авторки.

1989, 238 стор. ISBN 3-89278-018-8 Ціна: 20,00 ам. доларів

«А[ндіївську] цікавить переважно внутр[ішній] світ людини, складні психоло[гічні] колізії, розкриваючи які вона вдається до поетики сюрреалізму» (І. Драч, Українська літературна енциклопедія, т. 1 [Київ, 1988], стор. 62).

* **Франц Кафка:** ОПОВІДАННЯ (У перекладі Івана Кошелівця)

Обкладинка Надії Штендери; безкислотний папір.

1989, 261 стор. ISBN 3-89278-019-6 Ціна: 15,00 ам. доларів

У збірці 22 оповідання Франца Кафки як з публікованого за його життя, так і з посмертної спадщини.

* **В. Домонтович:** ПРОЗА. Три томи ТОМ ДРУГИЙ

Редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова.

Примітки Ю. Шевельова; суперобклад. Ярослави Геруляк, тверда оправа.

1989, 477 стор. ISBN 3-89278-009-9 (т. 2) Ціна: 30,00 ам. доларів

ТОМ ДРУГИЙ закінчує наше видання творів В. Домонтовича (Віктора Петрова), дає читачеві дві його повісті — Романи Куліша та — Без ґрунту.

ТОМ ПЕРШИЙ (1988, 519 стор.) — *оповідання Апостоли та три повісті:*

Дівчина з ведмедиком, Аліна й Костомаров, Доктор Серафікус.

ТОМ ТРЕТІЙ (1988, 558 стор.) — *28 оповідань і нарисів, частина яких з'являється друком вперше.*

Разом / ISBN 3-89278-011-0 (тт. 1, 2, 3; безкислотн. папір): 75,00 ам. дол.

* **Олександра Черненко:** ЕКСПРЕСІОНІЗМ У ТВОРЧОСТІ
ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

1989, 280 стор. (безкисл. папір) ISBN 3-89278-021-8 Ціна: 15 ам. доларів

Авторка насвітлює своєрідний український характер експресіонізму Стефаника в зіставленні з творчістю С. Пшибишевського, вказує на подібності з ф. Кафкою, ван-Гогом, Е. Мунком, Г. Траклем і ін.

* **Святослав Гординський:** ПОЕЗІЇ. Вірші оригінальні і перекладні

Обкладинка автора; тверда оправа, ілюстрації, безкислотний папір.

1989, 447 стор. ISBN 3-89278-022-6 Ціна: 25,00 ам. доларів

У вибірці поезії — 15 циклів віршів та переклади неукраїнських поетів.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЧЕРВЕНЬ 1990
Ч. 6 (350)
РІК ВИДАННЯ ТРИДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — JUNI 1990
MULLERSTR. 33, RGB.
8000 MUNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Лариса Онишкевич, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркус, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle: Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

Bundesrepublik Deutschland.

Tel.: (089) 26-37-73 Fax: (089) 26-58-89

Druck: Kalyn Press

450 Seventh Ave.

New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Юрій Коломиєць*: Поезії.
6 *Тадей Карабович*: Сіріють дні..
9 *Ярослав Волошук*: Розлука.
12 *Борис Клименко*: На шляху до історії літератури українського народу.

МИСТЕЦТВО

- 25 *Володимир Попович*: Григорій Крук.
39 *Юрій Соловій*: «Відкриття».
50 *Леонід Алексійчук*: Повний місяць Федеріко Фелліні.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 61 *Василь Маркусь*: Від тисячолітньої неволі до державного відродження.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 77 *Ольга Горинь*: У традиційному руслі фальсифікації.

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 89 «Не може бути вільної Польщі без незалежної України». — Інтерв'ю з *Яцеком Куронєм* провів кореспондент *Сучасности*.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

95 *Володимир Покальчук*: Вища школа.

ЕКОЛОГІЯ

103 *Юрій Міщенко*: Холодний Яр.

НАУКА І ПОЛІТИКА

111 *Ю. Г.*: Видатний український вчений Василь Біднов.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

117 *Леон Василевський*. УКРАЇНА ТА ЇЇ ПРОБЛЕМИ. —
Михайло Лоза.

125 З нових видань. — *Л. М. Л. О.*

128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

Юрій Коломиєць

ПСАЛОМ ЗЕРО

Красо моя, Україночко моя!
Ну, що мені робити?

М. Вінграновський

Не є це вороття,
ані кадило спілкування.
Навчи мене, Україночко,
твого страдання!
Заради моїх
останків:
побожно відведи від
тіла
і думок

кличання.

І на чолі прибий мені
страдальницьку
свою печатку.
Але сестер моїх,
братів
не погуби.
Тебе, Україночко,
я мало знав;
за викуп свій
мене візьми
і умертви.

ПРИЧАСНИК ЗЕМЛІ

Причасник взяв у губи
мури храму, —
безтями, де кінчавсь початок
Бога,
благаючи вину із серця
кулаками,
ковтаючи не признаних гріхів
тривогу.

Причасник белебнем
на передмісті
первісно в душу голубом

злітає, —
у ніч, де лиликом колись
навмисне
прожив реклямою неонових
звичаїв.

Причасник жив заради вікон
зграї,
на краю вулиць вицвілих
ліхтарень.
Останніх днів в долоні зібрав
тайну, —
піском життя почути в очах
кару.
І сонце віко кинуло
на досвіт...
із челюстей цей світ запах
сльозою:
життя не лиш життя,
а досвід,
щоб ця земля була легка
собою.

Бо виживиться біль лихого
серця,
де все покорено
до
безнадії,
і тільки ті, що за життя
упруться,
землею на кінець
заволодіють.

Тадей Карабович

ПОЕЗІЇ

*

на моїх долонях
кам'яні стежинки лінії
життя

їх відчитує кожної миті
проминання

я пригадую перші мої вірші
овіяні наснагою
одкровення

і невідоме крило майбутнього
байдужіє

*

сіріють дні
затягується
хмариться
дозрілий візерунок берези
полоще
дош

горить душа моя від прощання
вибухом осени у вістрях
вен

*

хочу врятувати нас
від накопичення
років

адже губиться наш спокій
у беззахисті тайфунів
і щораз більше порожнини
несе
свідомість

*

карбується в пам'яті вся заляканість
життя
вся сповідь Богові
тремтить як жертва

навиліт клич мене Боже
забери мою ртуть
віршів

поглинути у факел твоєї
справедливості
покотом лежати під твоєю
яшмою

*

десь пес гавкатиме
молитимуться журавлі
прозорі
у фіолеті
імлі

хвилини поволі капають
у морок ночі
кленові листки вогнем
опадають на твої долоні
осінь

*

де розквітає поезія
самотною спрагою
повернення
вірю що збудеться
мій день
туди чекаю на горі Табір
де майбутність поезії
вологість мов та нації

*

наздогнати пам'ять колючого спомину
дерев'яну ступу дитинства
завзятість стиду
прокляття
молитву

збагнути
суть
переполоху
бути присутнім
кам'яною жадобою.

коли повертатимешся до мене
буду цілувати уста твої
розпитиватиму про все
зайве
ця неприсутність твоя
громовиця холоду
несправедливість часу

РОЗЛУКА

Ярослав Волошук

Не знаю, що саме змусило мене поглянути в той бік і саме в ту хвилину. Мабуть, один з тих незрозумілих і дивовижних випадків, які так часто трапляються в нашому житті й іноді відіграють таку вирішальну роль.

... Вона сиділа осторонь вулиці, по якій безконечним потоком пленталися, йшли, бігли люди.

Вона була самотня, нікому непотрібна, невідомо ким скривджена й ображена на весь світ. Все, що їй хотілося в ту хвилину, то крихітку ніжності й уваги. Їй праглося мати власний затишний куток, господаря, який опікувався б нею. Вона була змучена і знесилена від необхідності весь час самій, завжди і всюди, думати про себе. Свобода, про яку інші могли тільки мріяти, якої багато так прагнули, тепер була їй осоружною і непотрібною.

Треба було бачити, якою радістю засвітились її очі, коли я підійшов до неї і легко провів рукою по голові...

Непомітно злинув час у нашому блуканні по місту. Повільно й невблаганно насувалося зі заходу темне крило ночі. Приходив час нашої розлуки. Врешті ми підійшли до мого будинку. Та сплинуло ще декілька хвилин, перш ніж я наважився піти від неї. Намагався не дивитися в її бік. І коли ввійшов у під'їзд, шільно притиснув за собою двері, ніби боявся, що вона може піти вслід за мною. Якими важкими виявились ті декілька сходів! Я ненавидів себе в ту хвилину за те, що тоді підійшов до неї. Чи потрібна була та хвилинка ніжність, щоб платити тепер за неї такою ціною? Я витяг її з глибокого провалля самотності й власноручно заштовхнув у ще глибше. Даремно намагався виправдати себе, а взяти її до себе не міг. В помешканні мене чекала інша, до якої я звик і яка любить мене не менше. Інша... собака.

ДЗЕРКАЛО

Щодня, розкладаючи вранці перед дзеркалом станок для гоління, він ловив себе на думці, що обличчя його ні на крихту не змінилося ні за минулу ніч, ні принаймі за останні десять років. Нічого дивного в тому не було б, якби старі знайомі, з якими довго не бачився, при зустрічі не вигукували:

— Привіт, старий! Слухай, а ти змінився, поважний став. Тебе і не впізнати відразу...

Він почав спочатку сердитися на себе, а відтак на друзів, які

невідомо чому, але навмисне видумують цю його зміну. Та одного разу він зустрів жінку, яку в юнацькі роки ніжно і широко кохав. А тепер кілька годин вони були разом. Здавалось, вони заново переживають свою молодість. Досить було йому нагадати якийсь незначний епізод, як вона підхоплювала його. Він розумів, що не випадково вона пронесла крізь життя спогади про ті часи. "Невже вона кохала мене тоді? — дивився на неї і думав він, — а я, дурень, сліпий пень, не бачив цього, адже тоді все, все могло склестися інакше..."

До його свідомости не відразу дійшли її слова:

— Знаєш, а ти зовсім не змінився.

Слова настільки вразили, що вона відразу помітила це і, ніби зрозумівши, що йому потрібно, вдруге промовила:

— Так, ти зовсім не змінився...

Саме тоді в нього і виникло дивне і незрозуміле передчуття. Тому, коли вони попросились і він дібрався додому, то не пішов, а чимдуж побіг до дзеркала. Звідти на нього дивився зовсім старий дід...

СПОГАДИ СТАРОЇ Б.

Вона стояла у кінці двору, в самому кутку. Старе зношене взуття, бите скло, підручники і старі журнали — то все, чим володіла.

Лише зрідка її самотність порушували діти. Зграйкою галасу і сміху прилітали вони сюди, щоб погратися з її багатствами. У ті хвилини вона була щаслива і готова була віддати їм усе, що мала, але кому були потрібні її цінності?

Лиш один хлопчик приходив сюди частіше за інших, сідав і годинами просиджував поруч, гортаючи книжки та журнали, або щось майстрував, і тоді засиджувався до пізнього вечора, але так було лише влітку. Коли наставали осінь та зима, до неї не приходив ніхто, і тоді вона почувалася особливо самотньою. Якби не спогади, вона від самотности могла б збожеволіти. А їй було що згадати, не кожній випадає прожити життя так, як вдалося їй.

Молоді роки пройшли у безперервних забавах. Скільки було випито вина? Скільки чоловіків і молодих, і старших клякали перед нею на коліна з проханням вдовольнити їх? Вона не була гордячкою і не давала себе довго просити. Які то були часи? Ще й тепер, коли згадує їх, у неї іде голова обертом. Те, що було потім, уже не мало тієї яскравості і блиску. Звичайні, нічим не примітні, побутові справи: огірки—капуста, помідори—яблука. Та гріх нарікати, тоді вона ще хоч була серед людей, розуміла, що потрібна їм. Єдине, що тримало її на цім світі, крім спогадів, — то мрія, ще хоч раз, хоч чимось бути потрібною людям.

... Ця зима виявилась останньою для неї... Випало багато снігу і старі перержавілі обручі не витримали... Бочка розсипалась.

Та ось прийшла весна і у кінець двору знову навідався хлопчик. На місці старої бочки лежала лише купка дощечок. Він вибрав одну із них, приніс інструмент і почав майструвати. Коли робота була закінчена, обережно узяв своє творіння на руки — то була велика еспанська каравеля. Він ніс її до річки і увесь двір зачудовано дивився на неї. Ніхто не впізнавав у ній стару бочку. Біля води хлопчик легко опустив її на хвилю:

— Пливи, каравелью, у далеке плавання, аж до синього моря!
Чи знала бочка, що так здійснилася її остання мрія?

Ярослав Волошук, *Автопортрет*

НА ШЛЯХУ ДО ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Борис Клименко

Проблема повноти опису національної літератури стоїть сьогодні не тільки перед українськими літературознавцями.¹ Підходи до вирішення цієї проблеми можуть бути різними, але одним з керівних принципів при цьому повинен бути принцип самоцінності літературно-художніх явищ, що дозволить писати історію літератури нації без заздалегідь встановленого масштабу.

Роля функції історії національної літератури, що може бути названа *етноконсолідуючою*, підкреслюється багатьма істориками літератури, але далеко не всіма послідовно проводиться у життя. Ця функція винятково важлива для таких літератур, як українська, що належать до *етнодисперсних* літератур. Можна навіть казати, що етнодисперсність — одна з родових ціх української літератури. Усвідомлення цього диктує відмову від методологічного канону, який склався в українському радянському літературознавстві: етнічний моноцентризм повинен бути замінений поліцентризмом. Єдність нації, як і єдність національного літературного процесу повинна доводитись, а не постулюватись.

Візьмемо такий приклад: в бібліографії до статті "Австрійська література" в *УЛЕ²* її автори Д. Затонський і М. Нагірний не можуть навести жодного дослідження української літератури як частини літературного процесу Австро-Угорської монархії. Бо немає опису літературного процесу цієї держави як цілісності. І причина цього полягає в подвійному стандарті, який довгий час застосовувався до багатьох історико-літературних явищ: одні розглядалися з точки зору національної, а інші — державної, причому державність ця була непослідовною.

Державний інтерес у будь-якій монархійній державі не може не призвести до того, що історія її, в тому числі й історія літератури, працюватимуть на створення і відтворення *міту* про заснування й існування цієї держави. Визвольний рух, який відбувався в Російській імперії, в період тоталітарного соціалізму був перетворений на ідеологему, що суттєво впливала на формування і функціонування історико-літературних та теоретико-літературних концепцій, а власне була ядром однієї офіційної концепції. Нині важливо замінити інституціалізований на державний кшталт визвольний рух в історико-літературних побудовах на визвольний рух як вияв громадянського суспільства, і в той же час визнати за альтернативними йому виявами громадського суспільства права суб'єктів культу-

ри. Волонтаризм у визначенні того, що було *демократичним* в минулому держави і народу, призвів до того, що кількість і якість суб'єктів культури були гранично мінімізовані. Отже визнання полісуб'єктности культури, плюралізму у визначенні демократичних елементів культури повинно бути покладене в основу концепції історії літератури українського народу.

І тут не можна не торкнутися питання про те, чи минув "час національних історій літератури, які оперують даними виключно внутрішнього розвитку (без виходу на світовий художній процес)", і що несе нам "ера порівняльних і регіональних літератур", про початок якої повідомив Г. Вервес. Але вже сам факт дискусії про необхідність вироблення нової концепції історії української літератури показує, що потенції "національних історій літератури, які оперують даними виключно внутрішнього розвитку", не тільки не вичерпані, а, можна казати, тільки починають усвідомлюватися. Та й сам Г. Вервес суперечить собі, стверджуючи "стійкість національної художньої системи", а також те, що "історія письменства як система її внутрішніх і зовнішніх зв'язків визначається історією народу, що власне історичною долею народу позначено характер і тип літератури, її періодизації"³. Тобто вихід на світовий художній процес обумовлений цілком і повністю історичною долею народу. А оскільки доля нашого народу склалася так, що різні його частини в різний час перебували під домінуванням різних держав, або ставали частинами населення інших країн, то й література його набула усіх якостей етнодисперсної літератури. А отже і у світовий художній процес входила різними своїми частинами в різний час. Тож у порівняльних і регіональних історіях літератури вона матиме різний вигляд, і це вимагає застосування регіонального підходу в її власній історії.

Давно назріла необхідність деєтатизації нашого мислення (що зовсім не означає його анархізації) повинна відбуватися і в літературознавстві, а не тільки в політології. З одного боку, сучасний стан української літератури в межах УРСР може бути описаний (і повинен бути описаний) з т. зв. регіональної, коли регіони будуть виділятися не на основі адміністративно-територіяльного поділу, а на основі поділу літературного. Для цього в першу чергу треба позбавитися моноцентричних уявлень про етногенезу, тобто виходити із множинности етногенних точок, із принципу поліцентричності етногенези. А подруге, погодитися з тим, що на зміну географічному місцю прийшло географічне поле літератури (поле, напруженість якого визначається не тільки місцем писання і друкування, скільки місцями сприйняття). Література Слобожанщини і література Полісся, література Закарпаття і Донбасу можуть виявитися достатньо відмінними. Але для цього їх треба побачити такими, якими вони є.

З другого боку, нам треба переглянути значення ідеологеми братерськості. Три братні східнослов'янські народи — українці, білоруси і росіяни — при всій своїй кровній спорідненості, проходили різні шляхи розвитку. Українському народові доводилося спілкуватися з багатьма з тих народів, з якими росіяни не мали безпосередніх контактів, так само як росіяни мали зв'язки з народами, про яких українці дізнавалися саме від росіян. До того ж українському народові на певному відрізку історії довелося різними своїми частинами навчатися в різних "імпературах" — російській і австро-угорській. Отже, треба усвідомити нарешті, що *братність не означає тотожність*, ані навіть подібність. Розгромлений *Нарис історії української літератури* 1945 року був з точки зору літературознавства епохи "розповідей про російське першенство" не дуже "братнім", чи краще сказати, один з братів доводив, що він принаймні не близьнок другого.

Літературознавство цієї сумнозвісної епохи залишило такий глибокий "методологічний" слід, що уявити сьогодні монографію про літературну взаємодію двох *братніх* народів — українського і польського — часів їх спільного мешкання під дахом Речі Посполитої практично неможливо, в той час як про літературну взаємодію не менше братніх народів — українського і російського — часів їх мешкання під дахом Російської імперії написано чи не занадто. Я не кажу вже про те, що нема праць про літературну взаємодію української літератури із слов'янськими літературами Австро-Угорської монархії. Монографію П. Рудякова⁴ такою працею вважати не можна, оскільки в ній реалізується цілком традиційний підхід. З одного боку, дослідник пише, що процес взаємопроникнення української і хорватської культур "активізувався після возз'єднання України з Росією 1654 р. Українську культуру стали сприймати як складову частину культури Росії, чий ідеологічний вплив у Хорватії в другій половині XVII ст. посилювався".⁵ А з другого — "стимулюючий вплив на розвиток українсько-хорватських контактів мало також те, що частина українських і хорватських земель входила в той час до складу австрійської монархії".⁶ Тобто, цю українську культуру у Хорватії не могли сприймати як частину культури Росії. Та проблема тут полягає у тому, що більшість дослідників, як і П. Рудяков, намагаються за будь-яку ціну довести єдність літературного розвитку Західної і Східної України. "Вихід у світ сербськохорватських народних пісень майже одночасно у географічно віддалених центрах України (які до того ж входили тоді до складу різних держав — Росії та Австрії) підтверджує єдність літературного розвитку Західної і Східної України..."⁷ А отже й потребують для себе шкали вимірювання літературних процесів, якою найчастіше виявляється "російський аршин". Виміряний ним розвиток української літератури на "возз'єднаній" території сам стає шкалою для літератури, що

розвивалася на території, яка знаходилася під домініоном царсько-королівської монархії.

Інший дослідник, П. Хропко, розповідаючи про "Літературне відродження на західноукраїнських землях",⁸ наполегливо доводить східноукраїнську орієнтацію західноукраїнських письменників. В основі такої його позиції лежить уявлення про те, що "населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, тривалий час відірване від матірнього лона рідної землі", перебувало в той час у складних соціально-економічних умовах.⁹ Цікаво, яка ще земля може бути матірнім лоном для населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття? Приналежність етносу до різних "імператур" не робить одну з останніх ані крашою, ані ріднішою. Як часто відбувається ("розповіді про російське першенство") підміна тези: бажання русинів об'єднатися з українцями в одну Русь в межах слов'янської федерації подається як бажання приєднатися до "возз'єднаної з Росією України".

Автори передмови до книги «*Русалка Дністрова*»: *Документи і матеріали* О. Купчинський та Ф. Стеблій пишуть про М. Шашкевича, І. Вагілевича та Я. Головацького:

Усі помисли звертали юнаки до возз'єднаної з Росією України, яка була для них центром тяжіння всіх українських земель. [...] Виражаючи думку "Руської трійці" про нерозривну єдність Східної Галичини з Наддніпрянською Україною, Я. Головацький у листі до брата І. Головацького закликав сучасників: "держімся цілості Русі, того коріння, з котрого-смо вирости, нашо нам відчімхатися від нього [...] разом образуємося, разом поступаймо до одної цілі — просвіщення і образования", "жйймо в згоді, в'яжімося [...] як можемо [...], всі ми русини, нехай же одно правописаніє в'яже всі одробини, порозсипувані по широкій руській землі, згромаджує до купи, в одну цілість, так як нас в'яже одна історія, однаке піснетворство [поезія], один звичай."¹⁰

Наукова добродчинність не дозволяє авторам не послатися на документ, з якого взяті ці рядки. Зазирнемо до нього. Після слів "один звичай" в документі йде: "одна віра (*кажу о южних русинах, москалі за себе добре дбають*)".¹¹ Тут на перешкоді науковій стала добродчинність ідеологічна.

Згідно з О. Купчинським і Ф. Стеблійем "Руська трійця" продовжувала розвивати ідеї декабристського Товариства об'єднаних слов'ян, а їхні прагнення цілком уклалися в ту програму, яку виробляли члени Кирило-Методіївського товариства:

Згідно з виробленим проектом Україна як складова частина майбутньої слов'янської федерації мала становити два штати: Східний (Лівобережжя) і Західний (Правобережжя), куди б приєдналась Українська Східна

Галичина. По суті це був перший висунутий суспільно-політичним рухом України XIX ст. проєкт возз'єднання східно-і західноукраїнських земель. Значення цього акту у випадку його здійснення важко переоцінити.¹²

Справді, цей проєкт був першим на підцаристській території України, а "Руська трійця" могла розвивати федеративні ідеї відмінного спрямування. Наприклад, ті, про які йдеться у документі ч. 102:

Про дії чеських студентів, котрі знаходяться у Відні, Мошанський доносить, що він зауважував у них схильність до утворення загальнослов'янської держави. У цьому відношенні один слухач медицини, а саме якийсь Підліпський, довірливо повідомив, що у зв'язку з тим, що австрійська монархія складається переважно із слов'ян, а слов'янські народи займають східну частину Європи і є найбільш численним народом, то було б доцільно, аби слов'янські народи об'єдналися як північноамериканські вільні штати. Отже, вони повинні мати відповідно федеративну конституцію і бути поділені на штати за народностями. Резиденція уряду повинна знаходитися у столиці кожного штату, а центральний уряд повинен бути у Відні.¹³

Отже можна сказати, що ідея загальнослов'янської федеративної держави бачилася зовсім по-різному зі Львова і Києва, з Відня і Москви, і тому таким несхідним є *повне* висвітлення усіх позицій учасників суспільно-політичного руху в усіх частинах етносу. А щодо настійливо підкреслюваного в нашій історичній та історико-літературній продукції бажання населення Західної України приєднатися до об'єднаної з Росією України, то тут треба навести слова людини, яку важко підозрювати у надмірній любові до цього населення, керівника президії Галицького губернського управління Ф. Кріґа:

Та які б не були мрії і прагнення в окремих головах, я дотримуюсь твердого переконання, що серед тутешніх русинів взагалі немає ні бажання потрапляти під російське правління, ні прагнення відмовлятися від унії. Переважна більшість цього народу складається з селян, котрі, напевно, добре знають, що вони при російському пануванні були би цілком і повністю віддані на поталу поміщикам, тоді як в австрійському уряді вони вбачають захист, до якого можуть з довір'ям звернутися з кожною кривдою. Цей захист для селянина більш цінний, ніж спорідненість народів, до якої він цілком байдужий. Постійний приплив селян з сусідніх російських провінцій — Волині і Поділля в Галичину, який був би ще значніший, коли б не треба було, згідно з існуючою домовленістю, повертати їх назад, виразно і практично показує, до якого правління руський селянин належав би більш охоче.

Що стосується необізнаних людей з вищих класів народу, таких як адвокатів, службовців, лікарів, літераторів і дрібних шляхтичів, то, вони, як правило, досить освічені, щоби плекати бажання потрапити під таке правління, де, як відомо всьому світу, панує так багато бруталності, сваволі і зіпсованості. У наш час таке бажання цілком суперечило б прагненню середніх класів, і якщо в цьому класі русинів виявляється прагнення до політичних змін, що, звичайно, трапляється рідко, то, мабуть, це носить швидше характер лібералізму, ніж симпатії до росіян...¹⁴

Про те, що Ф. Кріг не дуже помилявся щодо того, що чекає Західню Україну, коли придуть нею керувати представники імперської адміністративної системи, свідчить хорватський письменник А. Цесарець. У своїй статті "Максим Горький або граф Бобринський" він процитував розповідь французького літератора Є. Антонеллі про русифікаторську політику царизму в Галичині у 1914-1915 рр.: "Чотири мільйони галицьких українців мали [...] 2450 початкових українських шкіл, 13 гімназій, 15 місць у Львівському університеті, народні бібліотеки, 2 музеї, кілька газет [...]. Відразу ж по приїзді російський губернатор (граф Бобринський) одним розчерком пера скасував усі ці інституції [...], тисячі селян були заслані до Сибіру".¹⁵

Таким чином, вирішуючи питання про те, якою хотіли бачити свою Україну галицькі русини, тобто описуючи їхній соціальний ідеал, треба вимірювати їхні погляди не "декабристським аршином", не перелицьовувати їх на східноукраїнський кшталт, а розглядати їхню діяльність в тих безпосередніх умовах, створених як зіткненням геополітичних інтересів двох імперій, так і національними державними інтересами таких народів як чехи, словаки, поляки, українці. А тим більше враховувати, що безпосереднє спілкування членів "Руської трійці" і їхніх прихильників з представниками інших національних рухів у Австро-Угорській монархії відбувалися в зовсім інших умовах, ніж спілкування зі своїми єдинокровними братами, що жили у Російській імперії.

Звертаючи увагу на стереотип возз'єднаності, я прагну тільки того, щоб при написанні сучасної історії літератури українського народу за шкалу оцінки розвитку художньої творчості різних частин етносу не брався перебіг її на території, яка знаходилася під домініоном російського самодержавства. Проблема вимірювання, така складна в природничих науках і ще набагато складніша в науках гуманітарних, почасти просто не усвідомлюється, хоча щодо національно-культурного розвитку проблема співмірності процесів у різних частинах етносу чи не найголовніша.

У вступі до *Історії української літературної критики* П. Федченко пише: "На Україні, як і в Росії, критична діяльність фактично аж до середини XIX ст. була невіддільною від теоретико-естетичної думки

і виразно не розмежовувалась з історико-літературними студіями".¹⁶ А чому — "як і в Росії"? А не як в Чехії, Словачії, наприклад, де відбувалися подібні ж процеси.¹⁷

Як і літературний процес загалом, літературно-естетична думка на Україні розвивалася в постійному, органічному зв'язку з явищами російської культури, — пише далі П. Федченко. — Тривалий час російські журнали і газети були основним місцем виступів українських письменників з художніми і літературно критичними творами поряд з аналогічними творами російських літераторів, що сприяло виробленню спільного підходу до аналізу й оцінки художніх творів, до визначення шляхів дальшого розвитку української літератури. (стор. 5).

Цікаво, а як бути зі статтями, що їх друкували члени Руської трійці" в чеських журналах, як бути з журналами і газетами, що виходили в Західній Україні, у Відні, Женеві та інших містах? Може, там вироблювався якийсь *інший* "спільний підхід до аналізу й оцінки художніх творів, до визначення шляхів дальшого розвитку української літератури"? Певно, що так воно і було. Але "австрійський аршин", на відміну від російського, нам покищо освоїти не вдалося, а свого — годі й шукати.

Відповіддю могли б бути слова Василя Будного і Михайла Гнатюка з їхньої рецензії на історію критики: "Чи не вперше в українському літературознавстві П. Федченко розглянув розвиток критики в тодішній галицькій пресі (*Зоря галицька, Вечерниці, Мета, Нива, Русалка*)", якби не те, що йде далі: "Він, як і автори інших оглядових та портретних статей, відзначає роль української дожовтневої критики в розбудові єдиного і цілісного літературного процесу по обидва боки кордону, її органічні зв'язки з передовою суспільною думкою Росії, інтерес до інших слов'янських, а відтак — і світової літератури".¹⁸ Цікаво, що зв'язки з "передовою суспільною думкою Росії" були органічні і постійні, а от стосовно "інших слов'янських країн", то до них був просто інтерес. Виявляється, що ми не дуже любимо своїх братів — західніх слов'ян.

Наведемо ще один промовистий приклад. У розділі "Література і літературно-естетична думка перших десятиліть XIX ст." двотомної *Історії української літератури* читаємо: "Прискорення темпів суспільного розвитку відрізняло цю частину України (об'єднану з Росією — Б. К.) від західноукраїнських земель, що перебували у складі інших держав, фактично були ізольовані від загальноросійських культурних центрів та стояли осторонь передових ідей часу".¹⁹ Виходить, що неізолюваність від загальноросійських центрів означає причетність до передових ідей часу? І зовсім уже недоречним в цьому пляні виглядає притяг-

нення у свідки поганого впливу ізоляваності від загальноросійськ-их культурних центрів І. Франка. Автори пишуть:

З характеристики, яку дав І. Франко у своїх працях *Критичні письма о галицькій інтелігенції* (1878) та *Нариси з історії української літератури в Галичині* (1888), видно, що місцева інтелігенція (вона була представлена нижчим духовенством, яке вело нужденне і підневільне життя) не могла витворити літератури про народ і для народу, що весь «могутній розвиток європейської літератури і літератури польської, що відбувався в той час, пройшов повз галицьких українців без сліду, не викресав у них ані жодної живої іскри. Церковщина вбивала живий дух серед нечисленної інтелігенції...» (27, 142-143).²⁰

Та при цьому зовсім не говориться про те, що І. Франко розуміє чому так сталося з галицькою інтелігенцією: "Яке було життя, така мусіла бути й література, — що більше, література мусіла бути далеко мертвіша..." (26, 88). І тут не можна не навести ще однієї дуже важливої думки І. Франка зі статті "Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар": "Тож хочачи бодай коротко розказати про вплив думок і творів Коллара на хід полудневоруського відродження, ми мусимо осібно говорити про Галичину, а осібно про Україну російську, бо почуття національної спільності в обох сих частинах тоді ледве що почало прокидатися" (29, 43).

Гадаю, сьогодні можна і треба стверджувати, що з літературою галицькою повинна бути урівняна в правах література галицька. Якщо звернутися до недавно виданого тому *Української літературної енциклопедії*, то першу ми в ній знайдемо,²¹ а от дані про другу доводиться розшукувати по найрізноманітніших статтях. Це тим більше дивно, що у пристатейній літературі подибуємо часто посилання на праці, присвячені спеціально літературі Західньої України. І тут важливо згадати, що ще в 1881 р. в журналі *Світ* Іван Франко, підтримуючи концепцію російського історика літератури Олександра Пипіна, викладену ним у праці *История славянских литератур*,²² писав:

Ще одне діло треба нам піднести, котрим Пипін заслужив на добру пам'ять в української громади, а тим ділом є іменно *Історія слов'янських літератур*. В трьох розділах того важного діла обробив Пипін історію української літератури (Україна російська, галицька і угорська) і вже тим самим, що поклав її окремо від великоруської, вказав на її окремість і саморідність. При тім обробленні він став на становищі для нас досить незвичайним і новим, відрубуючи літературу України російської від України галицької, а знов окремо розказуючи про письменство в Україні закарпатській. Се розрубання літератури одного племені на три часті дехто вважав похибкою. Ми мусимо згодитися з автором в тім, що помимо

єдності українського племені, все-таки поодинокі його часті від віків жили й живуть серед дуже відмінних впливів, через що й прояви письменства в тих частях далеко не схожі з собою по духу, напряму, а навіть по формі. Конечно, розказуючи про українське письменство в трьох окремих розділах, Пипін зовсім через те не декретує ані етнографічне розрубання української породи на три часті, ані конечність трьох українських літератур поряд себе, — він тільки констатує факт, що досі на ділі так є, і з того виводить, що поки не буде живих і ненастанних зносин між людьми тих трьох частей української породи, поки не буде докладного пізнання поспільного між ними, докладного пізнання других слов'янських пород і загальноєвропейської науки, доти триватимуть ті різновидності і триватимуть, очевидно, на шкоду кожної часті і на шкоду цілості. Нам здається, що українські інтелігентні люди не те що не повинні банувати на Пипіна за таке його становище, але радше повинні йому бути вдячні, що так мітко і ясно вказав, в чім лежить дотеперішня слабкість українського письменства, і як тій слабості зарадити (26, 116).

Повертаючись сьогодні до підтримки І. Франком історико-літературної позиції О. Пипіна, не можна не звернути уваги на те, що несхожість проявів письменства в тих частях "по духу, напряму, а навіть і формі" була відзначена також і Лесею Українкою. В статті "Малорусские писатели на Буковине" вона писала:

В наше время наряду с колоссальным развитием так называемых "мировых" литератур замечается одно интересное явление: литературы маленьких народов, даже небольших этнографических групп, начинают все громче и увереннее подымать голос, защищая свое "право меньшинства". С этим голосом уже принуждена считаться, так или иначе, критика мировых литератур. Вопрос о праве на существование той или другой из маленьких литератур решается не столько теорией, сколько практикой, т. е. присутствием в данной литературе сильных и оригинальных талантов. Таким образом завоевала себе право на существование и на внимание со стороны других литература одной небольшой ветви малорусского племени, благодаря трем своим главным представителям. Эти писатели пользуются гораздо большей известностью в Австрии и Германии, чем в России, для которой, в сущности, они могли бы иметь больше интереса и значения. Речь идет о писателях, принадлежащих к тем австрийским малороссам, или, как они сами себя называют, "русинам", которые живут среди Карпатских гор, в австрийской провинции Буковине (8, 62).²³

Таким чином, можна казати, що необхідність розгляду літератур різних частин українського народу як самоцінних явищ усвідомлена давно. Залишилося тільки реалізувати її відповідно до сьогоднішнього стану етносу: включити в історію літератури українського народу літератури австралійських, бразилійських,

канадських, румунських, польських, чехословацьких, югославських, американських і радянських українців в республіках СРСР. Тим самим будуть не тільки з'ясовані, а й наново встановлені горизонтальні національні зв'язки, що в різний час розвивалися по різних "силових" лініях. Скажімо так, якщо сучасний стан української літератури описується по вісі Львів—Київ—Харків, а її історія XIX і першої третини XX ст. — Львів—Київ—Москва—Петербург, то історія літератури Західної України повинна була б описуватися по лінії Львів/Чернівці—Відень—Будапешт—Краків/Варшава. Розгляд її по цих "силових" лініях міг би показати *особливе* в її розвитку, що врівноважило б неявно виражене ототожнення її розвитку з історією літератури України російської. Такого роду дослідження сприяло б не тільки з'ясуванню *альтернатив* розвитку етнонаціональної літератури, а й з'ясуванню генези і розвитку українських літератур світу в XX ст.

З другого боку, порівняльне літературознавство дає достатню кількість методів і способів, які можуть бути застосовані при співставленні літератур різних частин етносу. Тим більше, що у вивченні цих проблем ми знаходимося далеко позаду науковців інших країн. Наведу тільки найсвіжіші приклади. Чеський дослідник Отокар Бартош у статті "Проблема регіоналізму і польська література Тишинської Сілезії"²⁴ розглядає історію входження літератури одного регіону в контексти польської і чехословацької літератур і ставить завданням розгляд літератури Сілезії як цілісності. А італійський дослідник Альфредо Луці розглядає проблему, винесену в назву статті: "Італо-австралійська література італійською мовою".²⁵ Тут немає місця аналізувати їх докладно (а вони заслуговують на переклад українською мовою, щоб наші дослідники побачили рівень виконання такого роду робіт і не боялися робити те ж саме), зауважу тільки, що в умовах, коли в СРСР виникають культурні товариства українців, які живуть за межами УРСР, а тим самим легітимуються творчість рідною мовою, літературознавцям треба бути готовими до дослідження функціонування етнодисперсної літератури. Звичайно, зрозуміло, що стаття "Україно-австралійська література українською мовою" не менш актуальна для історії літератури українського народу, ніж статті, які стирають білі плями в історії української літератури радянського періоду.

В сьогоденних умовах, коли, з одного боку, йде етнічна революція, а з другого — починає розвиватися процес деетатизації етнопотестарних спільностей, питання про *національну* літературу набуває особливої гостроти. Тим більшою, що сьогодні уже усвідомлюється те, що розвиткові форм суспільної організації починають заважати межі національних держав.²⁶ Їхня тіснота змушує шукати шляхи виходу через побудову, наприклад, у Західній Німеччині або "постнаціональної демократії серед

національних держав",²⁷ або через досягнення "єдності німецької нації без єдиної національної держави", "розриву примусового шлюбу держави і нації".²⁸ Межі, що їх ставить національна держава (етнопотестарна спільність), перетинаючи етнонаціональну спільність, тим самим вбивають її. Все це змушує шукати нової "топології" етносу, адекватної його сьгоднішньому станові.

Підсумовуючи, можна сказати, що, поперше, необхідно змінити ставлення до своєї власної історії, а в тому числі і до історії літератури: розглядати її не з точки зору віковичного прагнення до самостійної державности або возз'єднаности, а з точки зору *етногенних* потенцій, які були властиві українському народові на всіх етапах його розвитку. Дуже важливо було б з'ясувати, в яких інституціональних формах громадянського суспільства ці потенції виявлялися і як вони впливали на подальший розвиток національного мистецтва.

Подруге, від переважного дослідження "вертикальних" зв'язків треба переходити до зв'язків "горизонтальних": історія літератури українського народу в регіональному аспекті ще тільки має бути написана.

Можна сказати, що етноконсолідуєча функція історії літератури набуває в наш час виключного значення, і в той же час реалізація її повинна відбуватися не на шляхах етатизації, а через виявлення багатства альтернатив національно-художнього розвитку. Тобто демократизм повинен бути не тільки соціально-політичним терміном, а й принципом історії літератури. І демократичне в літературі повинно з'ясуватися демократично, а не волюнтаристськи. Проведення цього принципу в життя дасть можливість не тільки визнати кожную частину етносу суб'єктом національної культури, а й перейти від уявлення про літературний процес, закономірності якого виявляються у боротьбі і зміні напрямів і течій, до уявлення про нього, як про процес *взаємодії* суб'єктів художньої творчости між собою і їхньої взаємодії із суб'єктами художнього сприйняття.

Наявність інституціональної форми репрезентації "горизонтальних" зв'язків на державному рівні (Спілка письменників УРСР), і відсутність таких форм на рівні етносу не повинно ставати на перешкоді написанню історії літератури українського народу. Нерівномірність розвитку літератури різних частин етносу як на загальнонаціональному рівні, так і в межах національної державности веде до розбалансованости культури, і позитивна в інших випадках гетерохронність розвитку культури переростає у гетероморфність. Питання міри, в свою чергу, є одним з найскладніших: відносно якої шкали вимірювати перебіг національнолітературного процесу? Сьогодні стає зрозумілим, що така шкала може бути віднайдена тільки через опис літературних явищ без заздалегідь

встановлених ідеологічних (в тому числі і конфесійних) та етатичних обмежень.

Українська література могла виступати по відношенню до деяких літератур як література національної меншости, але це зовсім не означає, що літератури частин етносу повинні співвідноситись по "колоніальній" мірі; і в той же час це не означає, що вона була літературою меншости художньої. Щоб нас помічали і не забували, ми повинні пам'ятати і помічати самих себе як рівних із рівними з усіма літературами, незалежно від того, якого значення тій чи іншій літературі в той чи інший період її розвитку надавала регіональна, континентальна, а чи планетарна спільність.

1. Див.: "На анкету *ИЛ* отвечают писатели русского зарубежья", *Иностранная литература*, чч. 2, 3, 1989; "Как писать новую историю?", *Вильнюс*, ч. 10, 1989; Н. Мазепа, "Про російську літературу на Україні", *Радянське літературознавство*, ч. 11, 1989.

2. *Українська літературна енциклопедія*, в п'яти томах, т. 1 (Київ: в-во УРЕ, 1988), стор. 20-21.

3. Г. Д. Вервес, "Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті: періодизація, система зв'язків, типологія", *Слов'янські літератури. X Міжнародний з'їзд славистів. Софія, вересень, 1988 р. Доповіді* (Київ: "Наукова думка", 1988), стор. 191.

4. П. М. Рудяков, *Українсько-хорватські літературні взаємини в XIX-XX ст.* (Київ: "Наукова думка", 1987).

5. Там же, стор. 11.

6. Там же, стор. 13.

7. Там же, стор. 29.

8. П. П. Хропко, *Становлення нової української літератури*. Посібник для вчителів (Київ: "Радянська школа", 1988), стор. 167-183.

9. Там же, стор. 3.

10. *Русалка Дністрова: Документи і матеріали*, АН УРСР, Інститут суспільних наук та інші (Київ: "Наукова думка", 1989), стор. 8.

11. Там же, стор. 167.

12. Там же, стор. 11.

13. Там же, стор. 180.

14. Там же, стор. 217-218.

15. А. Cesarec, "Maksim Gorki ili grof Bobrinski", А. Cesarec, Djela, sv. 4, Rasprave, slanci i polemike (Zagreb, 1971), стор. 86. Цит. за: П. М. Рудяков, *Українсько-хорватські літературні взаємини в XIX-XX ст.*, стор. 74.

16. *Історія української літературної критики*, М. Д. Бернштейн, Н. Л. Калениченко, П. М. Федченко та інші (Київ: "Наукова думка", 1988), стор. 3.

17. Див.: наприклад: *Чешская и словацкая эстетика XIX-XX веков*, в двух томах, т. 1. Сост. Эденек Матгаузер, Иржи Байер и Франтишек Мико (Москва: "Искусство", 1985).

18. В. Будний, М. Гнатюк, "Історія критики. Яка вона?", *Жовтень*, ч. 10, 1989, стор. 120.

19. *Історія української літератури*, в двох томах, т. 1 (Київ: "Наукова думка", 1987), стор. 152.

20. Там же, стор. 152-153.

21. *Українська літературна енциклопедія*, т. 1, стор. 282.

22. А. Н. Пыпин, В. Д. Спасович, *История славянских литератур*. Изд. 2-ое, перераб. и доп. В двух тт., т. 1 (СПб., 1879).

23. "В наш час поряд з колосальним розвитком так званих «світових» літератур спостерігається одне цікаве явище: літератури маленьких народів, навіть невеликих етнографічних груп, починають все голосніше і впевненіше піднімати голос, захищаючи своє «право меншости». З цим голосом уже змушена рахуватися, так чи інакше, критика світових літератур. Питання про право на існування тієї чи іншої з маленьких літератур вирішується не стільки теорією, скільки практикою, тобто присутністю у даній літературі сильних і оригінальних талантів. Таким способом завоювала собі право на існування і на увагу з боку інших література однієї великої вітки малоруського племені, завдяки трьом своїм представникам. Ці письменники користуються значно більшою популярністю в Австрії і Німеччині, ніж в Росії, для якої, власне, вони могли б мати більше зацікавлення і значення. Мова йде про письменників, що належать до тих австрійських малоросів, або, як вони самі себе називають, «русинів», які живуть серед Карпатських гір, в австрійській провінції Буковині".

Леся Українка пише тут про Ю. Федьковича, О. Кобилянську і В. Стефаника.

24. Otakar Bartos, "Problem regionalismu a literatura polska na Śląsku Cieszyńskim", "Miesięcznik Literacki", n. 2-3, 1989, стор. 85-92.

25. Alfredo Luzi, "La letteratura italo-australiana in lingua italiana", "Letteratura Italiana Contemporanea", n. 26, 1989, стор. 169-183.

26. D. F. Aberle, "Distinguished Lecture. What kind of Science is Anthropology?" "American Anthropologist", Vol. 89, n 3, 1987, стор. 561. Цит. за: *Етнологія в США і Канаді* (Москва: "Наука", 1989), стор. 13.

27. K. D. Bracher, "Das Modewort Identität und die deutsche Frage", "Frankfurt allgemeine Zeitung", 9 August 1986.

28. G. Grass, F.-W. Matties, "Ein Brieawechsel", L'80, N. 17, 1981. Цит. за: *ФРГ глазами западногерманских социологов. Техника — интеллектуалы — культура* (Москва: "Наука", 1989), виноска 27: стор. 275; виноска 28: стор. 276.

МИСТЕЦТВО

ГРИГОРІЙ КРУК

(Братишів, 30 жовтня 1911 — Мюнхен, 5 грудня 1988)

Володимир Попович

Ім'я Г. Крука появилось на сторінках української преси в Німеччині під кінець 1940-их років. Тоді писали про нього багато і помішували репродукції його творів. Перші виступи Крука перед громадськістю були, отже, голосні і, можна сказати, відважні. Була це, без сумніву, зовсім нова поява талановитого мистця в нашій, не так то вже і багатій на сильні індивідуальності, культурній ділянці, а тим більше в скульптурі. А Крук виявився зрілим мистцем із власним стилем вже від самих початків своєї творчості. На нього, розуміється, покладали відразу великі надії, сподіваючись, що він може стати другим нашим світової слави скульптором, так як Олександр Архипенко.

Як кожний молодий і надійний талант, Крук притягав до себе увагу не лише любителів мистецтва, але й ширших кіл громадянства. Кожну нову появу в пресі репродукцій його різьб читачі сприймали із зацікавленням, живо коментували їх, хоч, може, деяких скульптур і не розуміли. Іноді бували суперечки про естетику Крука, були, очевидно, і такі, котрі критикували його — одним словом, витворилася в тому часі атмосфера зацікавлення і прихильності до особи скульптора, бо навіть і ті, яким не подобалися праці Крука, не відмовляли йому здібностей, очікуючи від нього в майбутньому краших творів...

Перші добрі репродукції скульптур Крука принесла невелика монографія Коломийця (С. Гординського) *Крук, Павлось, Мухин*

Григорій Крук, 1911-1988.

(Фото 1958 р.)

(Мюнхен, 1947). Твори Крука були чимось новим і свіжим у нашому мистецтві. Його суворі і прості постаті вражали своєю підкресленою автентичністю і неприкрашеною дійсністю, а портрети виявилися такими сильними і монументальними, як портрети, що виходять з-під рук досвідчених майстрів.

Тому то й не дивно, що хата мистця в Мюнхені притягала відвідувачів, котрі, з чисто людської цікавості, хотіли побачити багатонадійного і контроверсійного мистця та оглянути його твори зблизька. (Рідко хто з них, однак, догадувався, що при цій нагоді можна було купити якусь скульптуру...)

Серед таких "цікавих" відвідувачів опинився одного дня і я.

На великодні свята 1954 року взяв я кілька днів відпустки і поїхав до Мюнхену. На Великдень у церкві зібралося багато народу. Після Богослуження люди не розходилися додому, а стояли гуртками біля церкви і розмовляли. Була це в той час чи не єдина нагода зустріти знайомих.

Мій товариш Мирослав Лабунька, який закінчував студії в Лювєнському університеті і в гостинній хаті якого я замешкав у Мюнхені, познайомив мене біля церкви з Северином Борачком і Григорієм Круком. Вони оба приятелювали і разом трималися. Один маляр, другий скульптор, тож не могли робити собі конкуренції, а навпаки, один одного радше доповнювали. Оба виставляли разом свої твори і виступали на збірних виставках у Мюнхені та в інших містах. Борачок був вищий ростом, виглядав серйозною і стриманою людиною, Крук — нижчого росту, більш безпосередній і доступніший. Борачок був старший від Крука на 13 років і одружений, а Крук ще парубкував. Якось так склалося, що Борачок відійшов до іншого гуртку, а я залишився з Круком і розмовляв з ним довше.

З першого враження Крук видавався скромною, без претенсій людиною, швидко нав'язував контакт з людьми і почувався вільно і природно в товаристві, не висуваючи себе на видне місце, і нічим не зраджував, що він мистець. Про мистецькі справи він не говорив, а наша розмова велася на біжучі теми.

Крукові було тоді 43 роки. Як на свій вік, він виглядав молодо і свіжо, лише чоло видовжилося через лисину. Лице рум'яне, а при жартах ще більше рум'янилося. Голос тонкий і дзвінкий. Сірі інтелігентні очі підсміхалися і швидко, але незаметно обсервували довкіл. Крук мав неабиякий спостережливий хист, відгадував вдачу людини, умів підмітити у деяких осіб комічні ситуації, тому любив пожартувати та розповідати веселі, хоч і не завжди правдиві історії. "Якщо б ви бажали подивитися на мої праці, зайдіть до мене до хати", — сказав на закінчення нашої розмови, пояснюючи, як до нього йдеться. Наступного дня я задзвонив до брами на вулиці Єлисавети, ч. 13. Мистець зійшов вниз і ми почали оглядати

спочатку його робітню, що містилася на подвір'ї. Крук мешкав у дільниці Швабінг, відомій тим, що там живе чимало мистців і тому в багатьох домах є спеціальні робітні для них.

Робітня Крука в подвір'ї — це окремих, завбільшки великої кімнати, будиночок, який немов би загруз у землю, були це півсутерини, до яких треба було сходити кількома східцями. Робітня, трохи темнувата і невисока, була заставлена готовими і розпочатими різьбами та всіляким професійним знаряддям і купою вогкої глини. На полицях стояли гіпсові відливи малих різьб та якісь неозначені форми. Все те знаходилося в артистичному неладі, але не відчувалося накопичення, від якого робиться тісно в хаті, ані не було сміття ні павутиння, долівка заметена, вікна чисті і прозорі.

З різьб, які там побачив, пригадую собі гарний профіль портрета полк. А. Мельника та граційну, гарно зігнену постать молодої жінки. Вийшовши з робітні, побачив я на подвір'ї, під стіною будинку, високу триметрову скульптуру — напівнагий акт — легко нахилена вбік молода жінка. Твір дуже гарний і монументальний. Пізніше мистець писав мені, що ця різьба розбилася в дорозі на виставку. Це болюча втрата, бо таких великих скульптур Крук створив дуже мало. Вже одна ця скульптура мала в собі всі основні характеристичні ознаки стилю Крука — масивна постать, пропорційна і гармонійна будова тіла, виліплена без найменших деталей, з постаті пробивалися доброта, тепло та якась

Григорій Крук, *Атенагорас I, Архієпископ Константинополя і Вселенський Патріярх* (гіпс)

невловима риса вічності, як вічним є материнство. Було в цьому акті дійсно щось жіночого і глибоко материнського і тому твір завойовував відразу симпатію глядача.

По широких скрипучих сходах вийшли ми на четвертий поверх, де Крук мав друге ательє і приватне мешкання. Горішня робітня була не менша від тієї в подвір'ї, але значно вища і набагато ясніша, ціла стіна від вулиці — одне величезне вікно. Там серед зразкового порядку і чистоти стояла більшість готових скульптур. Глини не було, отже виходило, що мистець працював лише в долішньому ательє, а горішнє служило за галерію і для праці взимі чи для сеансів рисування актів. Стіни були побілені вапном, ясні, без жадних картин чи прикрас. Щоправда, стояла там, але тільки тимчасово, велика декорація у формі вітражу, зроблена спеціально для святочного відзначення 700-ліття коронації короля Данила (король їхав маєстатично на коні). Твір, який виготовили спільно Крук з Борачком, був загарний, щоб після свята його викинути, і тому принесли його до Крука, а він сам не знав, що з цією декорацією зробити.

Збоку робітні було кілька малих кімнат — приватне мешкання мистця. Крук був дуже задоволений, навіть гордий, за своїх робітень, бо вони були вигідні для праці і розмішені у спокійному, затишному місці. Отже умови для праці мистець мав ідеальні і ледве чи хтось з наших скульпторів, крім Архипенка, мав таке практичне і велике ательє.

Будучи самотнім, Крук не потребував цілого мешкання і тому піднаймав вільні кімнати студентам, а комірне за них було для нього часто єдиним прибутком місяця...

Оглянувши робітню зі всіма творами, я висловив мистцеві шире признання за його талант, попросився і пішов, як більшість відвідувачів, ... не купивши нічого (тоді я ще не мав грошей, бо шойно почав працювати). Мушу сказати, що Крук не робив найменших натяків щодо продажу і про матеріальні справи не говорив. Теж не хвалив своїх праць, був дуже дискретний і волів послухати, що інші думають про його творчість.

Але покидаючи його дім, я постановив собі приїхати ще раз і купити хоч одну скульптуру.

Друга наша зустріч з Григорієм Круком відбулася того самого року, але не в Мюнхені, а в Парижі.

Крук і Борачок влаштували у червні 1954 року свою першу виставку в Парижі (від 15 до 30 червня 1954, галерія Сімон Баденіє), і я хотів побачити її. Під кінець червня приїхав я до Парижу і зайшов прямо до галерії. Галерія невелика і слабо освітлена. У двох кімнатах ледве змістилося 28 скульптур і 14 картин. У просторішій і ліпше освітленій залі ці твори зробили б далеко кращий ефект, особливо картини Борачка потребували

Григорій Крук, *Дитина біженців* (теракота)

відповідного освітлення. З нагоди виставки був виданий ілюстрований каталог із вступним словом Жана Кассу, тодішнього консерватора Музею сучасного мистецтва в Парижі. Каталог справляв приємне враження.

Виставка викликала пошвавлене зацікавлення в "українському Парижі" і про неї було тоді багато мови. В галерії я спостерігав глядачів, приходили українці і французи — всіх цікавили більше скульптури, ніж малярство. Не знаю, чи сподобалися їм більше твори Крука, чи, може, тому, що в Парижі виставки скульптури бувають рідко, а малярських — безліч. Пригадую, що деякі скульптури привертали особливу увагу глядачів: "Хлопець з голубом", "Прачка", "Селянин" і "Дівчина в русі".

Старанням професора Олександра Шульгіна влаштовано теж виставку скульптур Крука протягом кількох тижнів у приміщенні Міністерства закордонних справ (Французьке бюро опіки над втікачами й апатридами).

Крук, взагалі, з паризьких виставок був задоволений, бо хоч, здається, нічого й не продав, але мав досить прихильні і похвальні голоси паризьких критиків у кількох часописах і журналах, а це вже щось значить. Крім того, це була перша його поїздка до Парижу і столиця Франції йому сподобалася, навіть коли він почувався там трохи незручно і розгублено, бо не знав французької мови.

Два тижні пізніше я приїхав знову до Парижу і тим разом побачився з Круком, який залишився у Франції після виставки ще кілька днів. У неділю вибралися ми гуртом — Крук, графік Юрій Кульчицький, поетка Марта Калитовська, моя дружина (тоді ще наречена) і я на велику виставку Сезана, яка була голосно розрекламована. З виставки вийшли ми трохи розчаровані, бо не побачили найкращих творів геніяльного майстра: картин, що їх знали з репродукцій у монографіях. Кульчицький і Калитовська пішли з виставки своєю дорогою, а ми втрюх з Круком вибралися відвідати мистця Олексу Грищенка, який саме тоді приїхав на кілька днів до Парижу з Канн, де він постійно жив. Від Грищенка пішли ми увечорі на спектакль-містерію "Христові страсти" на площі перед катедрою Нотр-Дам. Гарна релігійна музика, масові сцени, світляні ефекти на тлі прекрасного готичного собору і в теплий липневий вечір робили незабутнє враження.

У 1955 році попала до моїх рук посмертна гіпсова маска Вячеслава Липинського, що зберігалася в родині його приятеля Миколи Кочубея в Брюсселі. Після смерти М. Кочубея його син приніс маску до бюро Українського допомогового комітету в Брюсселі, прохаючи переслати її до українського музею. Я забрав тимчасово маску до себе — хотів зробити з неї добрі фотографії. І тоді прийшла мені думка вислати її Крукові, щоб зробив портрет Липинського. Правда, існували фотографії Липинського, але з посмертної маски можна далеко точніше відтворити обличчя людини, ніж з фотографії. Це була, на мою думку, добра нагода зробити історичний портрет визначного діяча, якого ми досі ще замало оцінили.

Григорій Крук, *Учителька* (бронза)

На мою пропозицію Крук охоче погодився. За кілька місяців погруддя Липинського було готове, і наш знайомий студент з Лювену, Зенон Микитенко, привіз його у великій скрині з Мюнхену до Генту (прийшлося нести тяжку скриню на плечах і він сказав: "Я

ніколи не забуду Липинського"). На моє прохання Крук вислав оригінальну маску до Українського музею в Чикаго і, як я довідався, вона там зберігається в доброму стані.

Портрет Липинського, більш як природної величини, виготовлений з гіпсу (помальований під бронзу) дуже добре віддає фізичну подібність історика, а рівночасно творить монументальний портрет, в якому мистець зумів блискуче передати інтелігентність політика, його містицизм та ідеалізм. Професор Іван Мірчук, який добре знав Липинського, твердив, що портрет надзвичайно вдалий (інший добрий портрет Липинського виконав під час його перебування в Берліні скульптор Федір Ємець, фотографія зберігається у Східноєвропейському інституті ім. Липинського у Філадельфії).

Від того часу наше листування стало частішим. Крук посилав мені фотографії нових скульптур. Він мав дуже добрих фотографів і кожна фотографія була зроблена першорядно.

Серед присланих фотографій була "Сирітка", яка нам дуже сподобалася. Крук написав, що твір є ще в нього й можна його купити. Було це в 1958 році. У Брюсселі відбувалася Світова виставка і ми запросили Крука до Бельгії, щоб оглянути її. В перших днях жовтня мистець приїхав до нас і привіз "Сирітку" (теракота), яка в оригіналі подобалася нам ще більше, ніж на фотографії. Крук привіз зі собою багато фотографій своїх праць і серед них ми побачили його перший проєкт пам'ятника Т. Шевченкові у Вінніпегу. Крук брав участь у конкурсі на цей пам'ятник. Як відомо, перше місце здобув Андрій Дараган і за його проєктом поставлено пам'ятник. Проєкт Крука був, безперечно, оригінальний і високомистецький, але, на жаль, не зовсім викінчений, себто його складна архітектурна композиція не була ґрунтовно опрацьована. Проєкт передбачував три фігури: одну більшу і центральну — стоячого Шевченка, а по боках, на окремих цоколях мали стояти — з однієї сторони кобзар-бандурист, а з другої — Катерина.

На Світову виставку до Брюсселя їздили ми втрійку — Крук, я і моя дружина. Оглянули спочатку виставку "50 років сучасного мистецтва" (цікавий факт — в каталозі виставки був зазначений один твір Архипенка, але в залі його не було, а на наші запити організатори не могли дати жадного в'яснення!) та найцікавіший павільйон Франції, потім Англії, а з цікавості зайшли до радянського.

Бажаючи оглянути місто Брюгге, Крук залишився у нас кілька днів. Разом ми оглянули і Гент, і Брюгге з їхніми багатими музеями і старовинною архітектурою.

В останній день перебування Крука в Бельгії пішли ми на фестиваль "10 найкращих фільмів світу", де висвітлювали "Землю" О. Довженка. Фільм короткий і німий, але такий експресивний і

вимовний, що і слів не треба було, вони, може, навіть і заважали б, бо образи промовляли глибоко і безпосередньо до свідомості і до серця кожного глядача. Крук був надзвичайно захоплений, прямо приголомшений "Землею". Особливо подіяли на нього експресивні обличчя старих жінок, які плакали на похороні, та постать дядька Панаса (артист Шкурат), немов витесана з каменя. Довженко підібрав дуже добре акторів для фільму і все це виглядало так природно, немов би фільм накручували не з акторами, а з автентичними селянами. Крук навіть питав, чи можна десь купити цей фільм ("я висвітлював би його і різьбив би такі неповторні обличчя").

Після зворушливого і високомистецького фільму Крук нічним поїздом повернувся до Мюнхену.

У серпні 1960 року я був знову в Мюнхені, цим разом з дружиною. Приїхали ми на Світовий Євхаристійний конгрес, в якому українці взяли численну участь. Прибуло сім наших єпископів, багато духовенства і вірних. При цій нагоді ми відвідали Крука, побували в його робітні на подвір'ї, а потім і в помешканні.

З нових творів запали мені в пам'ять "Дівчина з коромислом" і портрет д-ра В. Залозецького. У першому творі я бачив ніжну жіночу грацію, висловлену без манер і претенсій, ціла скульптура "віддихала" молодечою силою і життєрадістю. В портреті Залозецького Крук дав дуже просту, а при тому оригінальну розв'язку — голова не мала постаменту, бо за підставу різьби служила коротка борода. Рівно підстрижена борода, коротке, немов шітка волосся, прямий ніс творили сильну стилеву цілість.

Разом з Круком ходили ми до галерії Малюри оглянути виставку "Українського християнського мистецтва", влаштовану з приводу Євхаристійного конгресу. У виставці взяли участь близько 20 мистців — малярів, графіків і скульпторів. Скульпторів було двох — Григорій Крук і Михайло Черешньовський. Крук дав три твори, найпомітніший з них "Селянин у церкві". Черешньовський прислав лише одну різьбу в дереві — "Втеча до Єгипту".

Серед малярських творів найсильніше враження справили три модерні ікони Петра Холодного, мол., дуже гарно оправлені у відповідні рами.

Наступного дня увечорі, на закінчення конгресу, на великій площі Терезієнвізе була відправлена врочиства архиєрейська Служба Бога візантійського обряду під проводом українського митрополита з Канади Максима Германюка. В центрі площі на підвищенні стояв престіл під модерним дахом, який трохи нагадував шатро. Владики стояли кругом вітваря і було їх видно зі всіх сторін. Співали на зміну чотири хори — український під диригуванням д-ра Мирослава Антоновича (властиво, це був голландський візантійський хор з Утрехту, який співав українські мелодії), російський і два німецькі. На площі — коло 300,000

народу. Вечір. Небо темне, на площі теж темно, лише вітвар горів у світлі сильних рефлекторів. Коло 20 єпископів у золотистих ризах і в золотих митрах, що неначе німби прояснювали їх голови, відправляли повільно і набожно Св. Літургію, робили обходи довкола престола і здалека виглядали як жива візантійська ікона. Вид чудовий і унікальний, якого ніяка фотографія ні навіть кольоровий фільм відтворити не можуть. Богослуження зворушливо величне, навіть докучливий дрібний дощ перестав падати, коли залунали перші акорди хору — "Господи помилуй".

Ми сиділи на лавці, скулені від вечірнього вогкого холоду і подивлялися незабутню Службу Божу. І часом видавалося нам, що ми не в Мюнхені, а десь у далекій Візантії.

Мимоволі пригадалася легенда про послів князя Володимира Великого, які, обійшовши всі християнські країни, були зачудовані красою візантійської церковної церемонії...

Після цього найурочистішого закінчення конгресу народ ринув з площі до міста і облавою зайняв поблизькі ресторани і каварні. Нашій малій групі знайомих ледве вдалося знайти ресторан, де ми спільно повечеряли з добрим апетитом, слухаючи анекдоти Крука і д-ра С. Божика. Крук і знайомі відпровалили нас на станцію і ми поїхали до Бельгії, а з нами їхала "Голова дівчини в хустці" — теракота Крука.

Вліті 1964 року, повертаючись з Відня від малярки-емалістки Марії Дольницької, ми з дружиною затрималися на кілька днів у Мюнхені, щоб відвідати Крука. Зовсім непотрібно написали йому про годину нашого приїзду. Поїзд запізнився більш як на годину і мистець чекав нас на станції. Нам стало дуже незручно, що Крук потратив стільки часу через нас.

За чотири роки він трохи згруб і через те немов би змалів. Він налягав злегка на одну ногу, недавно зламану під час нещасного випадку на вулиці в Мюнхені. Незважаючи на наше спізнення, Крук був у доброму гуморі і сердечно нас привітав. Ми заїхали до готелю недалеко його хати.

Пополудні Крук завіз нас на периферію міста до великої робітні, де показав нам найновіший твір — чотириметрової висоти статую Богородиці. Цю скульптуру (Нотр-Дам де ля Салет) він виготовив покищо в гіпсі на замовлення якоїсь церкви в Італії. (Чи була вилита статуя у бронзі — я не довідався).

Статуя робила монументальне враження, немов Палляс Атена, тільки була модерніша. Струнка і сильно видовжена постать зі схрещеними на грудях руками, голова в короні. Обличчя Мадонни молоде, усміхнене, шасливе. В цілій скульптурі найкраще була випрацьована голова і тому вся увага глядача спрямовувалася на голову. Довга до самої землі туніка, вся у фалдах, рукави широкі, на грудях намисто з рож.

В цій самій робітні Крук показав нам один портрет в гіпсі римського журналіста з інтелігентним, експресивним обличчям. Для праці над високою статуєю Крук мусів винаймати велику робітню, бо в себе не міг цього зробити.

Як звичайно, оглядини на Елізабетштрасе починаються від робітні в подвір'ї. Було там може з 30 різьб, а між ними відзначалися дуже гарний (на цілий зріст) портрет негритянської співачки Джексон, погруддя полк. А. Мельника зі строгим аристократичним обличчям, немов у римського полководця чи консула, портрет політичного діяча з Відня Андрія Жука, "Сидяча жінка", "Похилена жінка" (цікава тим, що мала два обличчя), "Перестрашений селянин".

В ательє на четвертому поверсі запримітив я деякі зміни. Вітражу "Король Данило" вже не було, а на стінах висіло з 15 великих рисунків Крука, обрамованих під склом, всі рамки одного формату, розвішані рівним рядком, так що ательє тепер нагадувало залю мистецької школи. В ательє побачали ми 30-40 готових творів. З них найбільше сподобалися мені "Стояча дівчинка" (бронза), "Сидячий господар у шапці", "Приклякла дівчинка" (гіпс), "Рабін" (мальована кераміка), "Жінка танцює" (гіпс), "Стояча дівчинка" (майже клясична композиція, гіпс), "Жінка у фотелі" (теракота, груба жінка дещо нагадувала модельку маляра Ренуара), "Хлопець в кожусі". Теракоту "Присіла жінка" ми купили.

Крук показав нам коло 80 фотографій творів, призначених для монографії, яку він приготував до друку і сподівався видати її ще того року в мюнхенському видавництві (монографія появилася лише в 1969 році). Крук вибрав найкращі фотографії з найбільш удалих творів і плян монографії заповідався добре, бракувало лише відповідної обкладинки.

Цим разом мали ми нагоду вперше оглянути його численні рисунки. Були вони досить великого формату, нарисовані вуглиною або італійським олівцем на дешевому сірому папері. Майже всі вони були зроблені з моделі, а моделю Крука була старша і груба жінка ("Молода і гарна моделька дорого коштує", — сказав мистець). Рисунки представляли студії різних рухів і позицій, були теж і рисунки, не нарисовані з моделі, а задумані як проєкти для скульптур.

Своїх рисунків Крук переважно нікому не показував, бо з українців мало хто цікавився ними, він їх робив, властиво, для себе, для вивчення рухів людського тіла.

Крук оповідав нам про своє перебування у Римі, де він вирізьбив портрет патріарха Йосифа Сліпого, а пізніше бюст Папи Павла VI. На наше прохання показав срібну медалю, яку дістав від Папи за портрет. Праця у Ватикані дала йому можливість нав'язати деякі знайомства в Римі, а разом з тим одержати кілька замов-

лень на портрети. Показав знімок з одного такого римського портрета молодої і гарної жінки. Портрет з гіпсу, але мало чим відрізнявся від мармуру і нагадував традиції римських портретів I-II ст., розуміється, Крук не підробляв твору під старий стиль лише вирізьбив бюст римської дами в душі давнього родинного римського портрета.

Крук хвалив Італію та італійців, з якими було йому легко порозумітися і входити в контакти. Відчувалося з розмови, що він радо бував би там частіше. Натякав про якусь інтригу проти нього у Патріярха, хтось мав приїздити з Мюнхену (В. Орелецький?) з доносами на Крука, але як це справді було, я не випитував.

Після спільної вечери Крук показав нам Швабінг, мистецьку дільницю міста. Там вздовж широкої вулиці молоді мистці продавали свої твори — олійні картини, акварелі, рисунки, гравюри, мистецьку біжутерію та інші предмети. Одні вироби лежали на чорному сукні прямо на хіднику, картини і рисунки були розвішані на натягнених дротах вздовж вулиці. Прохожі з цікавістю оглядали цю вуличну виставку, час від часу хтось щось купував. Ми пройшлися по цьому мистецькому "ярмарку", але були змушені вертатися до хати, бо раптом дуже похолодніло: в близьких Альпах випав сніг і температура в Мюнхені відразу сильно понизилася, хоч була середина липня.

Від того часу наше знайомство з Круком ще більше зміцніло і листування між нами стало регулярним. Крук посилав мені фотографії своїх творів, а я писав йому свої зауваження. Про ті скульптури, які мені подобалися, я писав похвально, про інші мовчав, бо критичних зауважень я майже ніколи не висловлював, знаючи, що мистці не люблять критики і, зрештою, вони так творять, як це їм подобається, а на оцінки посторонніх людей, звичайно, не зважають. Що іншого безпосередня розмова, тоді можна скритикувати якийсь твір.

Після довгих старань Крук видав у 1969 році в Мюнхені монографію двома мовами — німецькою і українською. Для українського тексту книжки послужила моя стаття про нього, надрукована в "Сучасності" (ч. 10, 1968). В цей спосіб моє ім'я появилось в монографії, на зміст і вигляд якої я не мав ніякого впливу і у підготові якої, властиво, участі не брав.

Цю монографію дехто критикував, і не без підстав, за малі і другорядні редакторські і формальні недоліки. Їх можна було легко оминати, коли б Крук був порадився з кимось із видавців і тоді книжка мала б вигляд справжньої монографії, а то вийшов ні каталог, ні альбом. Якщо б я мав давати йому поради відносно вибору репродукцій, мій вибір був би теж трохи інший, бо не всі його найкращі твори ввійшли до монографії: нема у ній, наприклад, портретів, а в портретах Крук дуже сильний.

Щорік-два Крук влаштовував індивідуальні виставки і якщо мав з них каталог або афішу, прислав мені, бо знав, що це все я зберігаю в архіві.

У 1973 році йому вдалося видати нову велику і крашу монографію під фірмою Українського Вільного Університету (німецькою мовою). Книжка містить 159 цілосторінкових репродукцій, дбайливо надрукована і належить до кращих українських еміграційних видань. А в 1975 році він видав другий том монографії в тому самому видавництві. У книжці багато рисунків, майже стільки, що і скульптур. Серед скульптур є багато портретів і цей том вийшов так само цікавим, як і перший, а серед тексту поміщено переклад моєї статті про Крука з видання 1969 року.

Третій том, такого самого формату і того самого видавництва (але не під фірмою Українського Вільного Університету), появився в 1980 році. В ньому мистець помістив лише самі рисунки. Якщо б добір рисунків був більш вдумливий, видання на цьому виграло б, але Крук не любив, мабуть, ні з ким радитися...

Після Грищенка і Архипенка Крук став третім нашим мистцем у вільному світі, який спромігся на великі і гарні монографії.

Десять від 1978-1979 р. почалися клопоти мистця із здоров'ям. Недомагання серця вимагали лікування в шпиталі, але після двох-трьох перебувань на лікуванні його стан здоров'я більш-менш устатбувався і в 1982 році почувався знову досить добре і міг працювати. В 1983 році прийшлося йому, після стількох років, залишити дім на Елізабетштрассе і перенестися до меншого помешкання на партері, щоб не підніматися сходами, а в 1985 році він перейшов жити до дому для старших віком осіб на Ефферштрассе ч. 76, де влаштував собі маленьке ательє й працював над проєктом пам'ятника Володимирові Великому.

Під кінець 1986 року Крук відбув останню закордонну поїздку до Англії на свою виставку в музеї у Брадфордї (29. IX. 1986 — 4. I. 1987), на якій було 46 скульптур й 45 рисунків (виставку підготував Володимир Луців з Лондону).

Опинившись в домі для старших людей, він уже не листувався зі знайомими, на мою статтю "Українська тематика в творах Г. Крука" (*Нотатки з мистецтва*, ч. 26, 1986, Філядельфія) теж не зареагував. Правда, він не ізолювався, бо в неділі приходив до церкви і розмовляв з людьми, жартуючи як звичайно.

Восени 1988 року стан його здоров'я погіршився, треба було знову йти до шпитала, а вернувшись додому, мистець помер 5 грудня 1988 р. Хоч Крук був визначним і талановитим скульптором, але не був цілком "визнаний", бо його творчість занадто різнилася від традиційних клясичних скульптур, до яких ми привикли, а для авангардного мистецтва він був замало абстрактний і замало "шокующий".

Повна оцінка Крука буде можлива хіба в майбутньому, як це часто буває з багатьма мистцями. Треба, однак, признати, що Крук мав відвагу різьбити людські фігури не ідеалізовані, а автентичні, він не шукав краси у своїх персонажів, тільки характеристичних рис, а що його постаті представляють світ фізичної праці, простих селян, взагалі бідноту, вони виходили з-під його рук часто "негарними", грубими, присадкуватими, не прикрашеними штучно, непофальшованими. Треба відразу застерегти, що Крук не мав на думці викликати "мізерабілізм", він теж не висував соціальних проблем, як це робили деякі заангажовані мистці. Він шукав основного — мистецького зображення індивідуальних характерів людей різних прошарків, показував їх *внутрішній* світ, а не зовнішній образ, і тому його скульптури такі промовисті, живі і монументальні. Це не були побутові ні етнографічні описи селян, міських служниць, паламарів, рабинів, лише справжні і неповторні високомистецькі твори.

Григорій Крук — мистець широкого діяпазону, він умів komponувати елегантні акти молодих жінок, численні портрети дорослих і дітей, і на кожному творі пізнати руку мистця, бо він давав в них ще щось від себе, що відрізняло їх від подібних творів інших скульпторів. Крук має свої досягнення і під чисто формальним оглядом. Він зумів позбутися до меж можливого всіх деталей, наблизив форму скульптури до сфери, брили і піраміди, не позбавляючи її живучости й експресії, навпаки, він ще посилював їх.

Оригінальність Крука в українському мистецтві полягає в тому, що він перший створив чисто мистецькі композиції на тему українських селян і вніс наш селянський сюжет у світове мистецтво, бо досі зображення нашого села не виходило поза межі етнографізму і народного мистецтва.

Крук створив цілу галерію портретів українських діячів. За його проєктом поставлено великий пам'ятник 30,000 українських виселенців з Галичини, які померли під час Першої світової війни в австрійських таборах через недоїдання і брак медичної опіки (Гмюнд, 1964).

Відійшов у вічність мистець незвичайної особистої скромности, який не думав про себе, живучи виключно для мистецтва. Даремно було б шукати на його скульптурах виритого підпису автора, а серед більш як сотні портретів нема ні одного автопортрета. Навіть особистих професійних фотографій нема, бо він не дбав про це.

«ВІДКРИТТЯ»

(Огляд мистецької преси: враження і висновки)

Юрій Соловій

1. Запрошують у "подорож"

Кілька років тому на екранах йшов американський фільм — комедія-сатира на туристичну гарячку з таким приблизно заголовком: "Якщо середа — це, напевно, Бельгія". Фільм критикував темп, з яким туристи об'їжджають світ, обліплюючи валізи емблемами міст та готелів і висилаючи карточки — "дипломи" набутого знання, досвіду та культури.

Тим, які цікавляться подіями в сучасному мистецтві, але не в стані відбувати світові паломництва, пропонуємо американський журнал Art News взагалі, а за вересень 1989 року зокрема. Він "повезе" вас безкоштовно по цілій Західній Європі (примірник журналу дістанете чи не в кожній бібліотеці США і Канади), інформуючи і обговорюючи музейні, галерейні і творчі події в таких країнах ("подорож" відбувається саме в цьому порядку): Англія, Іспанія, Франція, Бельгія, Швейцарія, Італія, Австрія, Західна Німеччина, Голландія і Скандинавські країни (нашим організаторам пересічних, але претенсійних виставок — знайомство принайменше з матеріалом цього журналу вельми поручається!).

Матеріали тут доволі всесторонні, але "нерозводнені": це лише 2—3-сторінкові статті з репродукціями (які могли краще ілюструвати матеріали, та в кожній подорожі — з уваги на економіку — бувають недоробленні), присвячені актуальним справам країни. Статті обговорюють різні проблеми: труднощі та успіхи мистецьких установ; нову техніку і досвід праці цих установ, — мова переважно про великі фінанси і мільйонові видатки, що утруднює музеям поширення постійних колекцій і реалізацію великих виставок. Читач дізнається дещо більше про відомі фестивалі і про ті, які шойно плянуються, де прикметник "образотворчий — образотворча — образотворче" став, як багато інших понять в мистецтві, відносним. Тим, які ознайомлені з мистецьким життям у своїй околиці (Нью-Йорк—Торонто), цікавими будуть останні варіанти моделей виставок, концептуального мистецтва, мінімалізму, Arte Povera — Art Brut, негеометризму, неоекспресіонізму (в нашому мистецтві піонерами цього руху були вже в 1950—1970-их роках Михайло Дзиндра та інші).

Зупинившись на Бельгії, будете заінтриговані популяризатором бельгійського модернізму мистцем Панамаренком, який, мабуть,

не наш "...енко", бо дописувач до цього журналу з цих сторін, Володимир Попович, його не переочив би, коли б він був наш.

2. Між іншим...

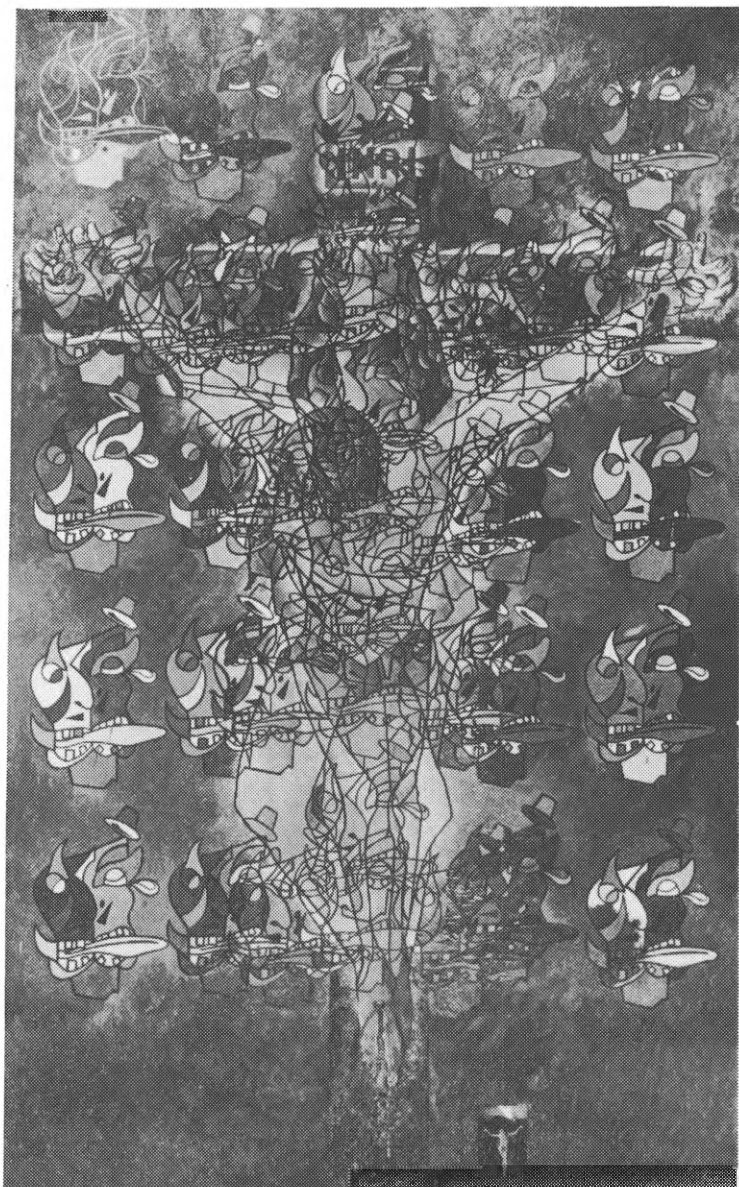
У цьому числі журналу (Art News) є теж стаття про нові зміни фахового складу працівників музею Гугенгайма (Нью-Йорк), що тепер часто стається навіть в найбільших світових установах з різних мотивів, наприклад, програма (виставки, поширювання постійних збірок, популяризація мистецтва...) і клімат (жертвою чого на початку березня став директор Вітні музею в Нью-Йорку Т. Армстронг III після 15-річного — на думку деяких фахівців — успішного урядування): кожний музей вибирає певну нішу і має відповідну програму, як згаданий музей Гугенгайма, який постав на ініціативній думці установи для безпредметного мистецтва, поширивши з часом програму, охопивши модерне мистецтво взагалі, але, залежно від уподобань *діючого директора*, програма музею може знову звужитися до якогось домінуючого в його поглядах руху, фаворизуючи певний вид мистецтва. Такі "конфігурації" утруднюють зусилля мистця дістатися "на вершину Олімпу", взявши до уваги конкуренцію між директорами, які намагаються записати історію установи періоду свого урядування своїм почерком, недотримуючись плянів і домовлень попередника.

Іншою колодою на дорозі цього мандрування (на Олімп) є мода двох-трьох останніх декад на молодь; голова відділу європейського малярства Метрополітального музею в Нью-Йорку Еверетт Фагі, якому 48 років, вже дещо підтоптаний на цю посаду, але взявши до уваги, що 32-літнім він був директором відомої Фрік колекції в Нью-Йорку, — дещо пояснює його фортунам; на сивого і лисого "початківця" дивляться з підозрінням, мовляв, "де ж ти ховався так довго?!"

Перешкод на дорозі цих мандрів "без початку і без кінця"...

Надаючи тон і напрям праці музею, директор дбає теж про фінансові ресурси, що часто впливає на складання програм, бо калитка добродія щедріше відкривається, фінансуючи, скажімо, виставку популярного мистця-мистецтва-мистців, ніж щось із категорії експериментів. Отже справи рішаються тут не як очікувалося б — в неблагородно-ідеальному дусі. (Ціни на твори мистецтва, що досягнули небувалих вершин, з чим пов'язані високі оплати забезпечень, змусили ряд музеїв робити драстичні зміни у виставкових проєкціях в останню хвилину: виставки в музеях рідко обходяться без позичок творів з інших збірок, які треба — дотримуючись договору — особливо високо забезпечити).

Між очайдушними директорами і кураторами часом

Марко Шуган, *Розп'яття* (1982-1984, олія)

З виставки "Релігійні традиції в сучасному українському мистецтві" в Українському інституті Америки в Нью-Йорку, листопад-грудень 1988 р.

зустрічаються і такі, які відчиняються новим талантам, але й тут дороги бувають круті, ведучи через контакти училищ, учителів, галерії і навіть бартендерів, де молодша, повна свіжого ентузіазму і оптимізму генерація легше засвоює "правила комерційних газардів" і набиває руку на трюках спритного провадження "коника до сіна".

Сучасний ринок мистецтва є великим і успішним підприємством, до чого мистецькі училища теж підготовляють adeptів; "давні часи", коли мистець в голоді та з дірками в черевиках мандрував шляхами своєї "незавидної долі", є провінційною сантиментальною карикатурою, яка не має місця в культурно-розвиненому суспільстві. Все ж таки різниця між старими часами та новими є: давніше мистець і його твір мусіли дозрівати процес, на овочі якого приходилося довше чекати, тоді як нині інші вимоги і тому треба поспішати на ринок з мокрою ще фарбою, бо сьогодні спечений хліб завтра буде вже черствий. (Інша історія — справа мексиканського мистця Алейандро Колунґа, 2,5 тонни творів якого, висланих на міжнародну виставку в Париж, застрягли на митниці під час страйку; мистець, який нормально працює повільно — пів-року над однією картиною, — приїхавши до Парижу, "за день та ніч" створив на місці 6 картин великого формату; ці і пізніше отримані з митниці експонати були розпродані, покрили транспортні видатки 100,000 доларів і принесли прибуток для мистця і галерії, яка організувала його участь у цій виставці).

3. В зачарованому колі

У своїй полемічній статті "Дивні мрії новоприбулих мистців-українців" (*Нові дні*, січень 1990) Михайло Шафранюк, засновник Канадсько-української мистецької фундації (КУМФ) в Торонто, наводить "інтригуючу статистику" економічного становища українського мистця на еміграції. Він пише:

Поза межами України в наш час у вільному світі зареєстровано понад п'ятсот творчо діючих, з формальною мистецькою освітою українських образотворчих мистців. Коли до них додати й неохоплених статистикою, то їх буде не менше тисячі. Маю підстави думати, що з-посеред тих мистців щонайменше двісті працюють професійно, тобто виконують мистецькі твори і з цього непогано живуть.

Отже, маючи "підстави думати", може б Шафранюк поділився своїм досвідом і знанням, вказавши дороги неповоротним в комерції понад 800 мистцям, які марнували і марнують час і сили на різних непрофесійних заробітках для прожиття і оплати потрібних

Юліян Колесар, *Процесія* (1963, естамп)

З виставки "Релігійні традиції в сучасному українському мистецтві" в Українському інституті Америки в Нью-Йорку, листопад-грудень 1988 р.

для творчості матеріалів, дороги, що ведуть до "непоганого життя" на заробітках з мистецької продукції! Але після оптимістичної заяви — песимістична (хіба ж!) дійсність — осторога. Він пише далі: "Чи хто, крім зацікавлених мистців, знає, скільки коштує організування виставки, під час якої не продається більше, як 1-2 картини вартістю кількадесяти долярів, часом кількасот?"

Ніде правди діти: це добре поставлене питання, горе лише, що цими справами, як пише автор, ніхто не турбується, хоч в іншому місці ще один оптимізм:

Українські еміграційні громади в Канаді, США, Австралії, теж в європейських країнах ставляться з великою пошаною до своїх, особливо образотворчих, мистців. Завдяки прихильному ставленню рідної громади, завдяки незвичайно сприятливій господарській кон'юктурі, і великому добробуту в західних країнах, досить успішно розвивається у вільному світі українська культура, в тому й образотворче мистецтво.

"Велика пошана" — вітром підшита! Явище, яким натавровані наші культурні процеси взагалі: сьогодні, вчора, позавчора! (Про

цей "вітрець" писалося частіше і тут годі на нього марнувати папір: успішний розвиток для одних — нидіння в очах інших).

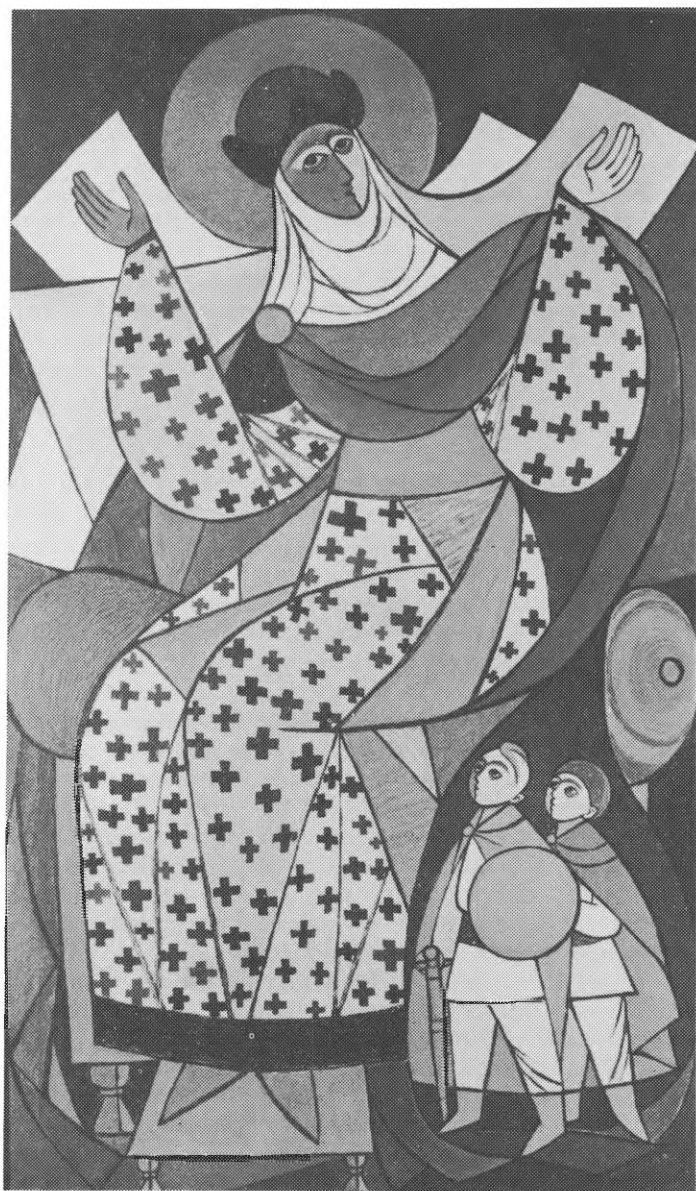
Отже, про що мова (з кількадесятьма чи навіть кількастами долями — не за поріг!) — про здобування барикад світових ринків? "Барикади", які власноручно ніхто і ніде не здобуває, а мистець з "оригінальною" українською біографією, безбатченко, якого історія у світовій думці невиразна і заплутана?! Наші молодші мистці, що за межами України студіюють, маючи практичні стосовні інформації і зв'язки, про що була мова раніше, і мистці-новопоселенці тут, яким усміхається нова кон'юнктура живого зацікавлення на Заході радянським сучасним мистецтвом, — категорії, які слід розглядати з іншої перспективи.

"Оригінальна українська біографія" на вазі національно-культурно-державного престижу — як-не-як причина покутувати: 45 років у світі, який все ще не знає "хто ми", з якої плянети сюди, на землю, прибули. Це "успіх політичної еміграції" з цілим калейдоскопом національних досягнень: етнографія — віха та наша гордість; "світові" виставки нашого образотворчого мистецтва з каталогами, які "розхоплюють світові музеї". Та хоч це вже лише луна вчорашнього дня, і хоч тут сталися чималі події і зміни, — вони проходять ледве помічені і найчастіше для історії незареєстровані. В національно-культурному пляні ці факти стаються поза свідомістю суспільства. Однією з причин є недостача фахових рецензентів і критиків, діра, яку все ще латають спорадично самі мистці, попадаючи часами "необачно" в кип'яток, шукаючи розв'язки — думка (неоригінальна!): пресові звіти (установ про свої бжучі програми) — можлива "операція" цього горба.

*

В "The New York Times Magazin" 28 січня ц. р. була обширна стаття про нові хвилі російського шовінізму, на яку появилися відгуки про погроми євреїв і окупацію Польщі у XVIII ст. ("The New York Times Magazin", 25 лютого 1990); американський журнал Time опублікував 26 лютого есе Чарля Краутгаммера "Judging Israel", який відмітив, що євреї зазнали найбільше злочинів у найновішій історії, з чого виходить, що він, як тисячі інших журналістів, не чував про недавні (у цьому сторіччі) злочини, вчинені над народом, мільйонові жертви якого без сліду загинули протягом одного року; зрештою, довга історія українсько-московських відносин чи не вимагає постійних спростовувань?!

Два приклади — два із мільйонів — говорять про ситуації та нагоди пригадатися світові, нагоди, які шодня проходять мимо нас невикористані (і непомічені)! (Рецензія "Well, Comrades, have fixed things up" Джона А. Ц. Грєппіна, "The New York Times Book Review", 25 лютого 1990, на книжку "Red Victory", В. Бруца Лінкольна Simon and Schuster,

Галина Мазепа, *Княгиня Ольга* (1970, олія)

З виставки "Релігійні традиції в сучасному українському мистецтві" в Українському інституті Америки в Нью-Йорку, листопад-грудень 1988 р.

неясно інформує про події на Україні під час "Великої російської революції").

4. Вага мистецтва

У січневому числі журналу *Сучасність* за цей рік надрукована стаття Дарії Даревич "Сучасний стан образотворчого мистецтва в Україні". На підставі вісьмох мистців, репрезентованих по одній чорно-білій репродукції і кількома рядками опису творів цих та кількох інших мистців, важко створити якусь конкретну думку про цей рух, твори якого, як пише авторка, не вирізнялися б на європейських та американських виставках сучасного мистецтва. Перші кроки на новому творчому терені (після всеохоплюючого пісного досвіду соцреалізму) заслужили цей заохочуючий комплімент.

Про сучасних мистців України, на яких тепер еміграційна преса перенесла наголос, читач на еміграції мав змогу шось почути (і побачити, особливо в галерії КУМФ в Торонто), про що свідчить залучений до згаданої вище статті список опублікованих тут статей на цю тему, але ті, які не подорожують туди, нічого або мало знають про музеї, особливо про музеї світового мистецтва від древніх до наших часів, і про виставки такого мистецтва на Україні. На Заході музеї та галерії все одно влаштовують виставки творів із приватних та музейних домашніх збірок і збірок інших країн. Це конечно для підтримання живого процесу, а також для запилювання нових творчих ідей, викликаючи не лише паралелі, але й побуджуючи контрасти (старі майстри, наприклад, Дюрер, з північної Європи долали великі відстані фірами по вибоїстих шляхах і наражалися на небезпеки тодішніх "терористів", якими роїлися непрохідні ліси, щоб на власні очі побачити твори легендарних сучасних їм мистців на Півдні, — після чого, здобувши досвід, вони поверталися до клімату домашнього світу).

Нові процеси, що відбуваються в мистецтві на Україні, чекають кропіткого дослідження, особливо дослідження з перспективи західнього досвіду; мистецькі інституції в США і Канаді (Український інститут модерного мистецтва в Чікаго, Об'єднання мистців українців Америки або Український інститут в Нью-Йорку, КУМФ в Торонто) повинні б зайнятися організуванням ряду виставок цього мистецтва у своїх галеріях (але не лише). Есеї в каталогах мусли б теж вказати джерела (музеї, виставки, фахова література, училища-студії, ілюстровані доповіді, студійні поїздки — особливо поїздки на Захід, економіка мистця і мистецькі фундації тощо), які стимулювали процеси в новому мистецтві України.

Ака Перейма, *Лада* (олія)

З виставки "Релігійні традиції в сучасному українському мистецтві" в Українському інституті Америки в Нью-Йорку, листопад-грудень 1988 р.

У цьому процесі не можна не помітити велику увагу до назв творів з патріотичними і філософськими символічними конотаціями. Кілька прикладів, які читач сам зможе відповідно відсортувати: *Вірність Україні* і *Мотря Кочубеївна* Феодосія Гуменюка; *Птахи Чорнобиля* Юрія Синькевича; *Плин часу* і *Пересторога* Івана Марчука; *Мир тому, який входить* Сетраха Бароянця; *Це ваш час і влада темряви* Юрія Левченка; *Осіннє послання* Дмитра Нагурного; *Загибель цивілізації* Володимира Пасивенка тощо.

Ці твори виконані переважно в дусі батьків сюрреалізму (Марчук), варіанту футуризму (Гуменюкове *Різдво*, репродуковане поруч статті Дарії Даревич) і технікою монтажу (Бароянець, Левченко, Нагурний). Назви творів і методів вислову чітко говорять про світоглядно-творчу плятформу мистця, яка знаходить мотивацію в загальнолюдських проблемах або виявляє співчуття до нашої історичної долі-недолі.

Дотепер "відкрився" на Україні лише одного безпредметника — Євгена Петренка, репродукції двох творів якого (*Сучасність*, квітень 1989 і січень 1990) натякають на стратосферні заворушення з участю (чиєїсь) астрології.

Дивно стає, що мистці на Україні, які шукають точки виходу, ідуть скомплікованими стежками до західніх джерел, мабуть, з

помічню випадково туди добрилих "провідників" з непопулярних там мов, переочуючи домашніх батьків авангарду (Татлін, Малевич, Екстер, Бурлюки, Родченко та інші), твори яких запалили в другій половині ХХ століття ряд рухів у західньому мистецтві; впливи домашнього досвіду обмежені до Нарбута і АНУМ-івців (графіка) та Бойчука (малярство з соціальною тематикою стилізовано-упрощеного реалізму: *На ланах, На буряках, Мати, Грав "козла", За пивом, Пряля, Лісоруби в обідню пору* тощо), але це тільки необов'язуюче загальне враження, викликане випадковими інформаціями, серед яких не помічалось особливих дерзань.

Та коли інформації про зусилля в малярстві і графіці надібуться і в радянській пресі, питання скульптури (крім традиційних пам'ятників і портретів) виколілось з цих рейок теж. Хоч Дарія Даревич обіцює огляд сучасного стану образотворчого мистецтва в Україні, скульпторам і скульптурі вона присвячує в огляді лише кілька рядків без ілюстрацій.

*

В американському журналі "Town and Country" за грудень 1989 року поміщено звіт про приватні колекції різних родів і періодів мистецтва в Москві та околиці під заголовком "Private Soviet Art Collectors", що свідчить про дальші плутання понять "Росія" і "СРСР".

Петер Людвіг, німецький магнат, продуцент шоколяди і один з найбільших колекціонерів мистецтва (твори з його збірки є тепер на виставках майже в двох десятках європейських музеїв), обговорює з радянськими установами справу про створення в Москві музею модерного мистецтва.

Тепер, взагалі, частіше довідуємось про відносини західніх культурних установ з такими установами в Москві, але з цих джерел інформації годі довідатися, які округлини (і чи взагалі) попадають на Україну.

Популярний американський журнал "National Geographic" в грудневому (1989 року) числі помістив статтю про реставрацію фресок Мікель-Анджельо (1475-1564) в Сикстинській каплиці. Покриті сажею свічок і кадил сторіч, видихами мас туристів і модерної індустрії, монументальний твір перетворився в легенду; за параваном цих елементів був "похований" твір мистецтва з олімпійськими (фізичними) вимогами: виміри простору і форма "арени" цих фресок — захоплюючі.

Репродукції відремонтованих частин у цьому журналі, повні живого і променюючого кольориту, обіцяють нове усвідомлення цього твору, першим ентузіястом якого був Папа Юліус II.

Ці фрески постали під кінець Ренесансу, коли голизна була ще незаплямована гріхом; як тепер недвозначно бачимо, мистець вималював на фресках папського храму усі анатомічні деталі

прецизно, не задовольняючись лише натяками чи "фіговими листками".

Між катакомбами і Сикстинською каплицею лежить великий шмат часу: в Італії, як в усіх країнах Заходу, вирував творчий динамізм, в ручаї якого був теж епізод — у нас "на вічність" закорінений, — так званий візантизм, який, як і чергові епізоди, був "закопаний" під досвідом життя.

Коли, наприклад, Грюневальд, Ель Греко, Рубенс, Тієпольо, Гоя, Матіс, Пікассо та інші малювали твори для церков на замовлення по-своєму, український мистець має два пензлі: один для малювання світських творів, а другий — для "ікон" і орнаментів для церков. Догми? Церква на Заході не без догм, лише десь у нашій підсвідомості закорінилось, що неовізантика є частиною нашої віри та обряду, — але теж це на Заході є, і віра, і обряди. (Зверніть увагу, що в наших по-неовізантійськи розмальованих церквах відсутня скульптура!? Скульптура, а не різьба).

З нашої преси (*Сучасність*) довідуємось про виставку сучасного релігійного мистецтва в Україні, якою відзначили Тисячоліття нашого християнства; така виставка, здається, теж відбулася в Нью-Йорку (яку журнал не помітив): обі (групові) виставки — чи не вперше в історії нашого мистецтва — заповіли ширше і глибше зацікавлення релігійною тематикою і сукупно-суцільною маніфестацією її.

Тут напрошується переоцінка та висновки: дотеперішнє наше сучасне церковне малярство, випране з духовности, було лише стінними декораціями, коли, особливо після Голгофи нашого народу і катакомб, теж релігійно-церковне мистецтво повинно відродитися і виражати, крім християнської, теж нашу духовну драму!

*

Цей огляд мистецької преси закінчую нотаткою-інформацією для наших любителів народного мистецтва про добре ілюстровану статтю "Folk Arts Old Guard" в американському, раніше згаданому, журналі "Town and Country" за січень ц. р.

ПОВНИЙ МІСЯЦЬ ФЕДЕРІКО ФЕЛЛІНІ

Леонід Алексійчук

Коли один журналіст спитав Федеріко Фелліні, чи приніс йому його новий фільм "Голос місяця" якісь незнані досі відчуття, той відповів: "Так, знімати фільм у 70 років було дуже незвично".

Як завжди у Фелліні, щира відповідь скидається на жарт. Але як би там не було, своє сімдесятиріччя славетний італійський режисер відсвяткував подвійно: 20 січня йому виповнилося 70, а тиждень-два пізніше на італійські екрани вийшов "Голос місяця". При найменшому бажанні з боку Фелліні, його ювілей міг би перетворитися на гучне національне свято: самі італійці кажуть, що у них є лиш дві постаті, недоторкані для критики, два улюбленці — Гарібальді і Фелліні. Але останній, що боїться гучних вшановувань, як вогню, послався на китайську грипу — скоріш за все уявну, хоч вона й гуляла в той час по Італії — і безслідно зник саме на ювілейні дні.

Щождо прем'єри фільму, він і на ній з'явився лише на яких півгодини, з чемности до урядово-мистецької еліти, і, потиснувши руки її членам, знову зник, не дочекавшись навіть, коли світло погасне — підозрюють, що сховався у проєкційній кімнаті, поруч з механіком. І бідна преса, замість того, щоб розголошувати нові афоризми славетного маестра, змушена була описувати, в яких хутрах і сукнях хизувалися на прем'єрі кінозірки. Так само вперто уникає Фелліні коментарів щодо самого фільму, вважаючи їх мимовільним натиском на беспосередність глядача, лекцією. Але, користуючись лагідністю Фелліні, журналісти все ж таки ловлять його на інтерв'ю, а там і на такий-сякий коментар витягають. Він його дає, а потім кепкує і з себе, і з журналістів. "Коли мене питають, — каже Фелліні, — чому у фільмі «А корабель пливе» у трюмі везуть носорога, і я кажу, що там досить місця і для більшої потвори, це критиків не влаштовує. Тоді я змушений сказати, що у кожного з нас всередині схована дика тварина, і критикам стає відразу все зрозуміло, але натомість я відчуваю себе ніяково, ніби сказав претензійну дурницю". Отож тримаймо цей кпин як попередження і для себе: як би не кортіло нас шукати глибоку філософію у кожному кадрі, подивімося спершу на самі кадри, покуштуймо смак дії, музики, атмосфери.

Однак, перш ніж заповзятися до страви, мусимо проковтнути порівняно гірку лінгвістичну пілюлю: шкода, що в українській мові, такій близькій до італійської фонетично і часом навіть за лексикою, "місяць" — чоловічого роду, а італійська "луна" шепоче, сміється і співає жіночим голосом і сріблиться сяйвом жіночої краси. Для

фільму Фелліні — це ознака вирішальна, і яким би не був гарним та красним наш ясен місяць, одягнім його тимчасово в сріблясті жіночі шати і пам'ятаймо, що він — це вона, таємнича італійська "луна".

Фільм є вільною фантазією на тему роману *Поема лунатиків* сучасного італійського письменника Ерманно Каваццоні. Протагоністи — двоє божевільних, Сальвіні і Гонелля, один — молодий мужчина без певних занять, бо в божевільні потрапив чи не змалку, другий — колишній префект поліції, що вважає своє звільнення результатом інтриг і, зрештою, записує у вороги цілий світ. Здибуються Сальвіні і Гонелля цілком випадково і не мають іншої причини для свого спільного існування, крім того, що вони дивовижно один одного доповнюють. Сальвіні — беззахисно-довірливий і по-дитячому допитливий місячний П'єро, і Гонелля — повний не лише підозрінь, але й воістину королівської гідности, викривач людського фальшу, вони утворюють клясичний блазнівський дует, як беккетівські Естрагон і Владімір або шекспірівські Блазень і Король Лір. Крім зустрічей один з одним та з іншими диваками, яких виявляється напрочуд багато, з Сальвіні і Гонеллюю не стається нічого сюжетно суттєвого, але їхні зовні спокійні мандри по своєму провінційному містечку і нічних полях, що його оточують, повні болючої душевної напруги і запитів, на які не існує відповіді.

Сальвіні здається, що його увесь час кличуть якісь потойбічні голоси — то з глибини колодязя в полі, то з туману, що ті поля вночі обгортає. Гробокопач Пігафета застерігає хлопця, щоб тримався далі від оманливих голосів з колодязя і веде його на цвинтар. Там, власне, і починається низка лунатичних зустрічей Сальвіні.

Нам важко буде зрозуміти епізод, не уявивши спочатку, як виглядає італійське кладовище. Образ слов'янського — терен землі з обгородженими, а то й занедбаними могилами і рясно порослими травою стежками — має дуже мало спільного з гравієм і мармуровими стінами цвинтаря італійського, що нагадує ідеально впорядковану кімнату, із свіжими квітами перед кожною нішею з урною чи гробом покійника і з теплим світлом лямпад. Італійський цвинтар — не страшний, а скоріш меланхолійний, каплиця живої щоденної пам'яті про померлих, а не терен вічного забуття. Ось на такому цвинтарі, у покишо вільній ніші для власної майбутньої урни, живе збожеволілий гобоїст. Це для нього, так би мовити, проба смерті. Колись цілком респектабельний викладач контрапункту у місцевій музичній школі, він збожеволів від мелодії, яку церква в давні часи вважала за диявольську і заборонила, назвавши її "Діабулус ін музіка". Диявольського в ній є, власне, лише її воістину диявольська приємність і спокусливість. Та ще запитлива інтонація, що не має фіналу-відповіді і лиш затягає

слухача в її одвічне чекання. Оце й звело з ума бідного гобоїста. Від тієї зменшеної квінти, від тих кількох нот, що обіцяють гармонію, спокій і щастя і не приносять їх, і зарухалися меблі в його хаті, ті ж самі звуки вчуваються йому навіть з-під землі, куди він закопав інструмент, і вони ж таки привели його на кладовище, де можна без кінця запитувати у вічності про нерозв'язану таємницю, знаючи, що відповіді не буде. От за ту оманливість і звинувачує музика музику, вважає її за найбільш небезпечну силу, що її варто було б заборонити законом — жодна бо інша не втілює гармонію з такою нестерпною реальністю і водночас такою болюче нетривкою.

Цей болісний пошук щастя і внутрішньої гармонії пронизує життя усіх феллінівських "лунатиків". Отож і Сальвіні, поки старий гобоїст обідає, а його жінка, що той обід принесла, розчісує та розчісує сиве волосся з грацією дівчини, Сальвіні запитує у своїх померлих родичів, куди вони поділися після смерти, чи може так бути, що від них не лишилося жодного сліду, що ні з ким з них неможливо зустрітись.

Питання, як бачите, такі старі й нерозв'язані, що тільки лунатик може задавати їх з надією на відповідь. Але Фелліні є такий лунатик. Коли він помре, — якщо він взагалі колись зробить таку дурницю, — він обов'язково знайде якусь дірку між тим і цим світом, щоб навідуватися до нас і оповідати свіжі плітки з мальовничого потойбічного життя. Бо і для нього, і для його ліричного героя таємниця існування є найпекучішим питанням, і все, що поза ним, не має жодного значення.

Мимоволі згадуєш автопортрет Пікассо, зроблений за якихось кілька днів до смерти: напружені, вирячені очі, а на обох зіницях — синьо-бузково-червоні більма жаху.

Очі Фелліні заглядають у смерть із смертельною цікавістю. Що б про неї не казали дорослі, діти у смерть не вірять. Вони і її розпитують про життя. Тому для Сальвіні усе, що існує навкруги, ховає і частку відповіді і всю її разом: і жіноче шепотіння з місяця, і нічні тумани над притихлими, але аж ніяк не послушлими полями, і колодязь серед поля, і розлоге дерево під дощем з блискавкою, і бабуня, що біжить до нього, дорослого, з дитячих спогадів і туди, в дитинство, тягне його буквально за руку, і туди вони обидва, дорослий Сальвіні і ще молода бабуня, вбігають з-під зливи, і там, у пустій кімнаті з яблуками, розсипаними по глиняній підлозі, Сальвіні розповідає їй про свої фантазії, і залазить під ліжку, і захоплюється звідти багаттям у комині, і запитує в іскор, куди вони зникають, і так само у власних думок, і чи не можна б зробити так, щоб ні близькі люди, ні музичні звуки, ні іскри, ні думки не зникали, і там, засипаючи свою вже заснулу бабуню зливою питань і шелестячи буйною зеленою кроною, що виросла в

нього замість волосся, признається, що пригадувати йому приємніше, ніж навіть жити, тільки от і спогади кудись зникають, і їх треба виловлювати з іскор, з музики, з облич померлих...

Ось вам скоріш самовбивча спроба переповісти лиш дві сцени, якими шойно починається розгорнене феллінівське полотно. Що ж робити з рештою? В жодний переказ вона не влізе, нічого й намагатись. Не будьмо хоч ми божевільними.

Але є у "Голосі місяця" ще одна музична тема, яку не оминати. Ця тема — таємниця жіночої краси. Ложе кохання для Фелліні — не менш таємниче, ніж ложе смерті.

*

Місцевий дурник Іво Сальвіні платонічно закоханий в Альбіну, зрілу світловиду жінку. Користуючись добротою її служниці, Сальвіні прокрадається аж у спальню до своєї богині і завмирає, дивлячись, як вона, сама наче срібний місяць, спить у місячному відсвіті. Але красуня прокидається з верещанням і, приймаючи свого переляканого залицяльника за привид, запускає в нього срібним черевичком. Нічого й сказати, що він стає для Сальвіні казковим талісманом.

Благородний намір віддати його власниці і таким чином подивитися на місяць при світлі дня, зблизька, приходиться Сальвіні на черепичному даху, під яким живе місячна красуня. Але замість її вікна, відчиняються усі вікна в будинку, і ціла юрба збирається на площі, і лиш завдяки малярській "колиці" нормальним людям вдається спустити лунатика на землю неушкодженим.

Інша нагода трапляється під час місцевого свята муки. Фестиваль якогось місцевого ремесла — це старовинний народний звичай, що й досі зберігається в італійській провінції. Коли святкують виноградарі, вино тече з місцевого фонтану, коли м'ясники — усіх частують шинкою і ковбасами, коли ж, як от тепер, мірошники, — площа буквально кипить і парує від баняків і макаронами: їж скільки влізе. Барвистий карнавал перемішується з сучасною рекламою, честолюбство місцевих батьків міста — з політичними інтересами, фолкльор — з комерцією, але найбільша принада для нашого П'єро — конкурс краси, в якому бере участь "його" Альбіна. Її коронують на цьогорічну Синьйорину Муку, і мукою обсипають, і Сальвіні торжествує перемогу. Але не свою. Місячна красуня вже танцює з якимсь старим цапом, і цілується з ним, і так віддано, так охоче вкладає йому в рота пальчик за пальчиком, так брутально розбиває чистий ідеал Сальвіні, що з усього свята йому лишається лиш баняк макаронів. Що ж, він просить кухаря накласти йому повну тарілку, та добре полити підливкою і присипати тертим сиром, впевнюється, що вийшло до смаку, і, підібравшись ззаду до старого, перевертає усе йому на лисину. Від

погоні він утікає і з розбитим серцем потрапляє на молодіжні танцюльки в гігантській місцевій дискотеці. Там, оточений дівчатами у джинсах і шкіряних куртках з нікельованими бляхами, він несподівано віднаходить свою Альбіну, свою чисту "луну". З часі б ноги не скинув він то альпіністський черевичище, то легкий кед, і на чию б не примінив срібний черевичок Альбіни — всім до однієї він абсолютно за розміром, і всі вони для повеселілого Сальвіні — одна прекрасна істота, чиста і таємнича, що напевне знає щось таке, у що чоловіки не втаємничені. Але скільки не допитується Іво про той секрет краси і гармонії, дівчата лиш знай сміються. Та й справді, як ти поясниш отому симпатичному блаженному, чому жінки прекрасні? Прекрасні та й годі. Дивись, якщо дають, насолоджуйся і не намагайся зрозуміти. Так само як і голоси з місяця — їх можна лиш слухати. Зрозуміти — не дано нікому. Але для Сальвіні це і є найважливішим: зрозуміти. Не лише для себе — життя усіх людей стане щасливим і гарним, коли він, нарешті, вловить ту просту й привабливу думку, що в'ється навколо нього і від першого ж дотику зникає — фатально, як музика, як рідні обличчя, як іскри багаття. До самого кінця Сальвіні сподівається ту думку віднайти. Він і нас запрошує до тиші, бо тільки в ній ми можемо щось зрозуміти, тільки припинивши несамовитий гамір нашого життя.

Той, хто бачив хоч один фільм Фелліні, відразу впізнає його улюблені мотиви і притаманне йому прагнення до злагоди, хай навіть нетривкої, а то й неможливої.

Цього разу навіть черевичок Попелюшки перетракований так, що він підходить не на одну у всьому світі, а на всі ноги світу. Чи це часом не заздрість католика до мусульманського багатоженства, хай навіть і пом'якшена іронією? Навряд. Просто Фелліні — невиправна дитина, яку ні сімдесят, ні сто сімдесят років не навчать соромитись того, що йому найцікавіше: ні найвних питань, ні дитячих уподобань. А Фелліні-коханця не задовольнити усіма гаремами світу. Бож ідеться не про фізичну хіть — величину, на жаль, обмежену навіть у найбадьюріших із нас, а про поетичну закоханість — пристрасть безмежну, цілком сумісну з вірністю Джульєтті Мазіні, незмінній дружині режисера. Однак Фелліні не був би собою, якби його дон кіхотство промовляло лише через лірику. Він і кпоти вміє.

Думка префекта Гонеллі, що всі люди до єдиного — майстерно зфальшовані, і що все їхнє життя — театральна дія за детально продуманим сценарієм — безсумнівно божевільна, але вимовлена так переконливо, що й себе кортить оглянути: чи лишилося в тобі хоч трохи чогось справжнього. Старий гуманістичний мотив: мудрість через божевілля, біль через сміх і глибокий сум через строкатий карнавал — звучить у фільмі з надзвичайною свіжістю і

силою, і світ зачарованих лунатиків стає єдиним рятунком від реального світу.

А втім, реальність у Фелліні така пом'якшена, так опоетизована і позбавлена трагічних контрастів, що часами навіть дивуєшся: від чого ж утікає цей пестун долі, у якого вся країна в друзях і весь світ у прихильниках? Адже світове мішанство — мистиве. В тій же Італії: режисер таких шедеврів як "Гіркий риж", "Рим, 11-та година" і "Нема миру під олівами" Джузеппе де Сантіс був безробітний аж 20 років, Джільо Понтекорво, після бозна коли поставленої "Битви за Алжир" також ніяк не знайде фінансиста для наступного фільму, та й легендарний Мікельанджельо Антоніоні, хоч і значно менш соціяльний за характером свого таланту, працював з довжелезними і болісними перебоями. А Фелліні, — хоч і не завжди в моді, хоч і не завжди хорова критична осанна гарантована, що б він не зробив, спонукує юрми глядачів штурмувати кінотеатри з його новим фільмом, не може задовольнити готових і охочих фінансувати будь що, аби був Фелліні. Чим же він так припав до вподоби усім без винятку? Чи добре це для мистця — подобатись усім?

Спитайте шонебудь легше. У випадку, скажімо, Чапліна — відповідь однозначна. У випадку Фелліні — вона вимагає окремої розмови.

*

Скільки б не відштовхувався Фелліні від життєвої метушні як людина, вона його з такою ж силою приваблює як мистця. Без свого кольоритного оточення Іво Сальвіні був би нудним і безкровним. Як би часом не хотілося побачити більш контрастного, "шекспірівського" Фелліні (від генія ж бо хочеш усього, ні на крихту менш!), якою б іноді монотонною не здавалася феллінієва м'яка ліричність — його голоси з місяця і з колодязя виринають з земного гамору, і цвинтар поєднується з ярмарковою площею не як теза і антитеза, а утворює з нею нерозривну синтезу.

Різких контрастів Фелліні уникає. Його Італія, навіть та, яку він не приймає, — майже казкова ідилія в порівнянні з тією, де от шойно вкрали 9-річне дівча і вимагають за дитину викуп, від суми і підлоти якого волосся сторч стає; тієї, де мафіозі вбивають щодня по два конкуренти на очах у безсилах і заляканих свідків; тієї, де преса і гарні посади поділені поміж партіями, і без партквитка нічого й думати про пристойну кар'єру, і таке інше. Проти такої брутальної реальності Фелліні має лиш один засіб захисту: не впускати її до свого світу, де ще й досі панують закони добра і старовинної порядности. Це видно і з поведінки його персонажів, тих самих "нормальних", не лунатиків, які нібито не мусіли б викликати у режисера багато симпатії. А вони, яку б халепу не

влаштував їм наївний Сальвіні, в найгіршому випадку позубоскалять, — але ніколи над ним не знушаються. А то й цілють його, і обнімають, і напучують. А якась проста жінка, слухаючи марення Сальвіні, шойно витягнутого з колодязя, про голоси, і тишу, і думку, яка зробить усіх щасливими, не дуже все те розуміє, але, каже, чомусь плакати хочеться від тих слів милого лунатика. І в дім божевільних його ніхто не тягне, і мандрувати дають куди і скільки заманеться.

Така дика недавня реальність, як політичні психушки, з нормальними людьми в ролі пацієнтів і параноїками в ролі лікарів, просто немислима у феллінівському світі — примхливому, часто карикатурному, але завжди, навіть при світлі місяця, пронизаному лагідним італійським сонцем. Мистець такої ж світлої вдачі, Фелліні не приймає брутальність навіть як предмет мистецтва. Разом з іншими лідерами світової культури, він недавно, наприклад, підписав протест проти смертного вироку мусульманських фанатиків письменникові Рашді, але навряд чи йому прийшло б у голову взятися за такий сюжет. Ще за аятолли Хомейні і терору його революційних охоронців, іранська жінка, якій вдалося від них втекти, показувала груди, геть покриті опіками від сигарет. Фелліні б відсахнувся від них у жаху. Він, фанатик жіночих форм, що ставив перед своєю камерою усі мислимі види жіночих грудей і стегон, ідолопоклонник жіночого тіла — просто не зміг би винести одного вигляду грудей, попалених недокурками. Маючи до діла з таким світом, він би просто вмер від огиди, і який там ювілей, які там сімдесят! Не дожив би. Так що ж це: егоїзм самозбереження, брак милосердя, інфантильність чи навіть конформізм? Як би не кортіло вигукнути "нічого подібного!", чи, навпаки, зніяковіло прошепотіти "всього потроху", не поспішаймо ні з тим, ні з іншим. Великий розрадник і дитя свого часу, він примирює в собі хоч ті його протилежності, які можна примирити, і тим припав до вподоби сучасникам. О ні, він не пристосовується до доби — це вона, всеїдна, пристосувала його до себе. Мабуть, відчуваючи це, він і чіпляється за свій вимріяний світ так уперто, а в "Голосі місяця" навіть розпачливо. В шаленстві сучасного світу, що стрімко втрачає старі цінності, творячи натомість дешевий сурогат нових, голос Фелліні, нехай який завгодно тихий і лагідний, лишається чи не єдиним абсолютно ширим голосом сучасного кіна. У добу, коли під натиском телебачення звичайна людська посмішка стала гумовою гримасою на продаж, коли йде шалене змагання за якийсь надприродні, непідсильні людському організмові веселощі, — гей, а хто тут веселіший?! а хто ще голосніше зареоче? — коли таке тендітне надбання цивілізації, як щира, природна поведінка зникає на очах і світ, дійсно, перетворюється на дешевий театр, саме існування такого голосу вже здається чудом. То чи ж вимагати

нам від того голосу нот, йому не властивих? Нехай хто інший проклинає п'їтму. Фелліні натомість запалює свічку. ... От і затягло нас непомітно у "філозофію", у тлумачення "носорога в трюмі". Що ж, спокуса дійсно велика: образи Фелліні не тільки прості, а й багатозначні, і література — невід'ємний складник його фільмів. Але за літературними тлумаченнями, на які більшості критиків тільки й вистачає місця в газеті чи журналі, часто зовсім зникає власне *режисер* Фелліні. В цьому сенсі він, дивна річ, — ще до кумедного мало помічена, майже невідома критиці і читачеві постать. Що ж, спробуємо нарешті познайомитися з режисером Фелліні.

*

Ніхто із сучасних режисерів і мало хто з титанів минулого може стати поруч з Фелліні в природності, невимушеності режисури. Це — його таємниця, пояснити яку він би, може, і сам не зміг. Як поясниш колір очей чи тембр голосу? Вони зачаровують, та й годі. У всіх без винятку інших режисерів актори більш чи менш вправно виконують дії і говорять слова. У Фелліні ті ж самі актори живуть, ще не відкривши рота і не ворухнувши пальцем. Для них дії і слова — лише мелодійна розробка тональності, в якій вони існують з народження. Фелліні ставить клясичну режисуру шкереберть. У нього майже не має значення, скільки персонаж існує на екрані. Так, звичайно, розповідь є розповідь, і Сальвіні не зрозуміти, не прослідкувавши за його пригодами. Але в пам'ять він врізається одразу, весь у цілості. І якби, припустімо, не про нього був фільм, і він би зник після першого ж епізоду — як іскра з багаття, як нота з гобою, як рідне обличчя з життя — вам би душа заболіла, що ви більше не побачите ці довірливі очі в круглих окулярах, майже неприродно білде обличчя, і по-дитячому (чи по-блазнівському?) червоні, соковиті губи. Сальвіні виконує Роберто Беніньї, Гонеллю — Паольо Віляджіо: обидва — неймовірно популярні італійські коміки, обидва — темпераменту скоріш ярмаркового, нестриманого і нестримного, що в їхніх інших фільмах часом зривається і на несмак. У "Голосі місяця" обох — не впізнати. Півтони, стриманість, феллінівська інтелігентність, внутрішнє благородство — не ролі, а якесь чудодійне перетворення. Ох, і важко ж їм буде працювати після Фелліні! Алеж у фільмі десятки таких протагоністів, дарма, що існують вони на екрані коротший час. Інколи, дійсно, як іскра з багаття: майнув і нема. Як от старша жінка, що зустрілася з Сальвіні на порозі церкви. Вона його не знає. Але й пройти мимо нього неможливо: надто вже він вирізняється з юрби, надто чисті має очі. І жінка, майже певна, що бачить його вперше в житті, питає, чи вони часом раніше не зустрічалися. А Сальвіні, знаючи, що ні, довго думає і лиш потім відповідає, що ні. З сумом відповідає, ніби

пробачення просячи за те, що не зустрічалися. І вони розходяться собі. А тобі наче розпеченою голкою душу пронизує від тієї геніяльної мініатюри, де не трапляється нічого і трапляється все. Бож увесь феллінівський світ — це таємнича, мінлива й безупинна мозаїка зустрічей і розлук, і безлічі людських поєднань, ось-ось готових здійснитись і ніколи не здійснюваних. Юрбі в "Голосі місяця" можна було б присвятити окрему книжку, кожному обличчю в ній — сторінку. Перебільшення? Можливо. Але, скажімо, гобоїст, що живе на цвинтарі, — акторський шедевр. Втім, йому присвячена ціла, так би мовити, новеля у фільмі. А от його жінка, що принесла обід своєму збожеволілому чоловікові, має значно менше словесного матеріалу — і створює не менш блискучий образ. І не так через слова, як через оте незабутнє розчісування волосся, що ми вже його згадували. Викликати у пам'яті феллінієві типи — насолода. Ще більше — бачити їх. Описати їх словесно — марна робота. Але бодай перелік феллінієвих диваків-лунатиків і того, що вони виробляють, може дати вам якесь загальне уявлення про кольоритну поліфонію нового твору Фелліні. Та й сюжетно, епізодичні лунатики не менш важливі за головних. Ось троє братів, що наприкінці фільму стягають місяць на землю і ховають його у якийсь занедбаній місцевій фабриці. Вони до кумедного буквально охоплюють усі рівні людської діяльності. Один, водопровідник, колується в землі, і для нього смердюча каналізація — це точне втілення пекла, включно з дияволом. Другий, шось на зразок бригадира — на поверхні, на чистій роботі. Третій, знімаючи Сальвіні з даху, підноситься мало не до неба в малярській "колиці" і з неї ж таки лізе рятувати його іншим разом у колодязь, куди той з цікавості було поліз. От тендітний Нестор, що одружився на дебелій манікюрці і не витримав, бідолаха, її ненаситного сексуального бажання. Вони розлучилися, але Нестор вдячний своїй Маріссі, бо саме в очманінні її бурхливих любовних екстаз він відчув, що відтепер може літати, та ще й непомітно для сторонніх, не підводячись з місця.

Завдяки отій здатності лунатиків бачити не очевидне (Сальвіні навіть пробує зфотографувати звуки церковного дзвона і коли нічого з того не виходить, просить японця-туриста скоріше придумати таку камеру), і здатності уявляти ненаявне (місцевий професор Фальзоні цитує з італійського поета Леопарді: "Ніщо не впізнається, усе уявляється"), буденне життя маленького провінційного містечка кипить химерами і таємницями, стає непевним, мінливим, двозначним, тривожним. Поступово з'ясовуєш, що мало не кожен мешканець містечка є, на свій спосіб, лунатик. Он хоч би той регулювальник руху з меланхолійним обличчям і патлами по плечі: ще і слова не сказав, а вже ясно — лунатик. А вже скільки прихованих тривог викликає назовні пійманий місяць, і не

розповіді. Одному раптом, саме тепер, на міській площі, при повній юрбі і гостях, знадобилося з'ясувати, для чого він і всі вони живуть на землі, і як пійманий місяць поміняє їхнє життя, які таємниці розкриє.

Не тільки він — усі на площі вірять у магію місяця, усі благають його про визволення, усі хочуть упіймати ту невловну думку, від якої наступить шастя й гармонія. Тільки урядовий міністер висловлює, як завжди, "тверду й непохитну позицію", та ватиканський єпископ, для якого всі таємниці вже давно раз і назавжди розтлумачені, не має що спитати у місяця, бо, мовляв, і питати нема що.

Але шукач правди, якому на відповіді залежить і який тієї відповіді так і не отримує, стріляє в місяць, і свято закінчується загальною панікою. І знову місяць на небі, і знову проступають з нього жіночі обличчя і лунають голоси, і знову Сальвіні йде до свого колодязя і запрошує нас до тиші, роздуму.

Смішно порівнювати Фелліні з ким-небудь іншим, але в даному разі одне кумедне порівняння напрошується саме, бо йдеться не про порівняння звичайного фахівця з гігантом, але про два повністю протилежні підходи до тієї ж самої теми: підхід комерційний і підхід поетичний. Яких кілька років тому міцний і популярний голлівудський режисер Норман Джуїсон зробив фільм під назвою "Зачарована місяцем". Стрічка, також зфокусована на романтичному світілі, дуже добре пройшла на екранах світу, а головна актриса Шер навіть отримала Оскара за виконання, на наш погляд, досить посереднє. Яка ж бо страшенна різниця між двома роботами! Якщо у Фелліні увесь наш світ стає шкереберть, і його трагічна елегія запитує не менш, ніж про сенс життя, у Джуїсона чари місяця спричинюють лиш деяку плутанину у мішанському любовному трикутнику, і закінчується вона розчуленим "геппендом" та хвалою родинним radoшам. При тому йдеться, зауваже, не про пересічний талант: такі фільми Джуїсона, як "Скрипаль на даху", "Ісус Христос Суперзірка", "Солдатыська історія" і блискуча комедія "Росіяни йдуть!" промовляють самі за себе. Але навіть найкращі роботи комерційного кіна виглядають духовно пустими і стилістично одноманітними поруч з найменш вдалим фільмом Фелліні, не кажучи вже про "Голос місяця", один з його найкращих. Фелліні, 70-річна дитина, височить гордим і самотнім Олімпом над нудьгою сучасного кінематографа.

Доки існує мистецтво такого рівня, воно може бути яким завгодно песимістичним, бо все одно викликає радість і насолоду. Особливо тепер, після досить довгого періоду, коли Фелліні, здавалося, назавжди сховався у світі своїх спогадів і, не дуже журачись ні про критику, ні навіть про публіку, створив низку фільмів або дещо штучно сконструйованих, таких як "Місто жінок",

або, навпаки, майже безформних, як от "Інтерв'ю", або помітно спрощених за стилем, як "Джінджер і Фред". Він і в них лишався неповторним Фелліні, але божественний вогонь його генія, здавалося, потроху згасав. І от раптом новий обпікаючий вибух старого вулкана. Певно, що режисер від того помолодшав. Недарма, пожартувавши, що робити фільм у 70 років було для нього надзвичайно новим відчуттям, він, одначе, відразу додав: "А втім, я і в тридцять відчував, що мені 70". Мабуть, тому і в 70 він відчув, що йому шойно виповнилось тридцять. А коли так, то місячний зеніт Фелліні цілком може стати йому новим світанком, а всесвітньо уславлений гігант кіномистецтва — блискучим початківцем з захоплюючим майбутнім. Бо, згідно з самим же Фелліні, найдивовижніші метаморфози невпинно трапляються під італійським місяцем, що його українці-лунатики закохано звать "луною". Хотілося б на закінчення хоч промугикати вам ту звабливу мелодію, того "Діябулуса", що ним пронизаний увесь фільм, але зачекаймо ліпше, коли ви на власні вуха почуєте всю музику композитора Нікольо Пйовані і побачите такі ж музичні зорові образи "Голосу місяця". А в міжчасі можете пригадати незабутні мелодії покійного Ніно Рота з таких, вже давніх, шедеврів як "Вісім з половиною" чи "Амаркод" — ці обидві божественні партитури виростили з того ж диявольського коріння.

ВІД ТИСЯЧОЛІТНЬОЇ НЕВОЛІ ДО ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Василь Маркусь

Події на Закарпатті включно з історичною датою проголошення самостійності Карпатської України (15 березня 1939 р.), можна належно зрозуміти і оцінити лише на ширшому історичному тлі цієї української землі. Закарпаття — це справді невеликий клаптик української землі, бо тільки одна 45-та частина території, заселеної українським етносом. Що ж до території нинішньої УРСР, то Закарпатська область становить тільки 48-му частину українських земель в межах української радянської держави. Населення сучасного Закарпаття в межах УРСР у 43 рази менше від всього населення УРСР, себто дещо більше, ніж два відсотки. Якщо ж ідеться про закарпатську діаспору, то відношення закарпатських українців до всього українського етносу буде виглядати краще. Українців, що нав'язують своїм походженням до історичного українського Закарпаття і зберігають почуття етнічної єдності з старим краєм, живе в сусідніх з УРСР державах — Чехо-Словаччині, Румунії, Югославії — та за океаном, в Північній Америці, близько 800,000. Таким чином, у світі нараховується коло двох мільйонів закарпатців, або 4 відсотки. Це справді незначна частина великого українського етносу.

А все таки за своєю вагою і значенням Закарпаття і закарпатські українці займають історично, культурно і політично важливе місце в загальноукраїнському контексті. На те склалися історичний розвиток і виняткова ситуація цієї української землі та її складні взаємини з українським материком і сусідами. Це годі міряти тисячами чи мільйонами людности або порівнянням величезної території з дрібною окраїнною землею. Є в закарпатській ситуації щось особливе, самобутнє, що чинить її важливою з погляду загальноукраїнського. Це найдалі на захід висунений шмат української нації, що історично перетривала, хоч і не без втрат, постійний демографічний, культурний і політичний тиск динамічних сусідів. Понад тисячу років за Карпатами зберігся український етнос, тут, у Дунайсько-Тисянській котловині, зазначилася присутність східних слов'ян і їх виняткової культури. Всупереч великим втратам, зокрема в користь угорців та словаків, головно за останнє століття, українство тут поставило забороло постійному "Дранг нах Остен" наших сусідів.

Сьогодні Закарпаття — частина соборної України. Вже 45 років, себто майже дві генерації закарпатців живуть і ділять спільну долю з усім українським народом. За цей час зросла свідомість єдності, почуття єдиної, не радянської, але української, сім'ї. Це для нації, що знаходиться в процесі свого політичного становлення та бореться за власну державу, неабиякий здобуток. Для самого ж відірваного від материка краю — це питання національного життя і смерті.

На проблему березневих подій на Закарпатті в 1939 р. треба дивитися саме з цього погляду. Як і чому ці події довели до нинішнього стану, над яким ми, очевидно, уболіваємо, бо Закарпаття нині, як і вся соборна Україна, поневолене; проте у великому історичному марші до волі, до самобутнього і державного життя нації це великий крок уперед, це досягнення усього нашого народу. Як це сталося і чому, які сили серед нашої нації й у світі цьому сприяли чи перешкоджали, як оцінити процеси в Україні і вужче на Закарпатті? Це питання, що на них слід відповісти не лише у пишних святкових словах, ювілейних промовах, але реальною мовою історика і політичного аналітика.

Представмо хоч схематично ситуацію, яка довела до березневого зриву на Закарпатті, до того світлого моменту проголошення самостійності карпато-української держави на засіданні сойму Карпатської України, що відбувався вже в обстрілюваному агресором столичному місті Хусті.

Події між жовтнем 1938 і березнем 1939 р. вважаємо тим вирішальним періодом політичного самовизначення карпато-українців, коли етапами творилася карпато-українська держава. За неповних шість місяців досить відсталий і нерозвинений економічно та культурно занедбаний край на сході Чехо-Словацької Республіки, донедавна "земля без імени", як її назвав чеський письменник Іван Ольбрахт, став ув осередку подій в Центральній Європі, що ними зацікавився світ, але насамперед український народ, де б він не перебував.

Історичні події на Закарпатті розвивалися так, як саме вони відбулися під внутрішніми — у Чехо-Словацькій державі й на Закарпатті — та зовнішніми впливами, що потрясли тоді цілою Центральною Європою. Чехо-Словацька Республіка, частиною якої було українське Закарпаття від 1919 р., переживала політично-структурну кризу, котра, так чи інакше, була б прийшла з Гітлером чи без нього. Твір Масарика і Бенеша — ЧСР, не виправдав сподівань, що нова середньослов'янська держава стане ще однією Швайцарією. Так звана державно-творча більшість — чехи, словаки й закарпатські українці, що творили приблизно дві третини населення держави, скоро стала фікцією. Словаки та українці об'єктивно і суб'єк-

тивно стали меншостями поряд із німцями, угорцями та поляками. Іншими словами, вони змагалися за поліпшення свого статусу і прав у цій, як не яка, ефективно діючій, хоч не ідеальній демократичній державі. Зокрема словаки не могли прийняти нову концепцію Бенешового чехословакізму, яка заперечувала самобутність словацького народу. Внутрішня динаміка словацького націоналізму XIX—XX ст. заперечувала цю концепцію. Словаки домагалися рівноправності і повного респекту їхньої окремішності. Їх могла бути задовольнити справжня федерація, до якої, однак, чехи не були готові. Закарпатські українці мали у цій констеляції виняткове положення та політичну програму. Пригадаймо, як цей край приєднався до республіки чехів і словаків.

Після розвалу Австро-Угорщини в 1918—1919 рр. перед її народами стояло питання, як їм далі бути. Народи Габсбурзької імперії, котрі мали свої держави поза її межами, бажали об'єднатися з матірніми землями. Це стосувалося насамперед румунів у Трансильванії та Буковині, а також італійських окраїн. Інші австро-угорські народи, котрих більші чи менші частини формували національні або багатонаціональні споріднені держави, як поляки, галицькі і буковинські українці, чехи, словаки, серби, хорвати, словінці, так само втратили лояльність до цесаря і до його вже віджилої імперії, про яку колись хтось висловився, що коли б Австро-Угорщина не існувала, то її треба було б видумати як, можливо, найвідповідніший твір для середньоевропейської мозаїки народів. Навіть угорці не були за втримання імперії, хоч, мабуть, були б погодилися у своїй більшості на її збереження за ціну єдності корони св. Стефана. Та це була також цілком віджила програма. Лише австрійські німці бажали навіть найбільш децентралізованої держави, але вони були у меншості, до того ж мусіли взяти на себе наслідки носія переможеної держави у Першій світовій війні.

Закарпатські українці століттями не ділили долі з іншими українськими землями, будучи відділені від українського пня не лише географічно, карпатським хребтом, але й політичним кордоном. Існували лише спорадичні церковні та культурні зв'язки між Закарпаттям і материком. Проте почуття єдності було глибоко вкорінене у колективній свідомості народу і воно виявлялося насамперед через спільну назву "Русь" і "русини" та спільну віру східного обряду, навіть тоді, коли юрисдикційно Руська Церква була поділена між Сходом і Заходом. Українське Закарпаття, чи Угорська Русь, залишилося у своїх надрах, народній культурі, мовно та духовно частиною великого українсько-руського комплексу Київської спадщини з усіма її пізнішими нашаруваннями козацької доби та новітнього національно-культурного відродження на Придніпрянській та Галицькій Україні.

Проте фізична і духовна відірваність від решти українців поз-

начилася на відмінностях та сповільненому темпі національного самовизначення у сучасному розумінні націотворення. Ситуацію комплікували ще й дуже специфічні умови: малочисельність спільноти, її ізольованість, консерватизм провідної верстви, зокрема духовенства, а також переважливі зовнішні чинники. Ними були довгочасна традиція політичної єдності Закарпаття з Угорською короною і на тому тлі породжений угорський націоналізм у кінці XVIII— на початку XIX ст., який змагав до перетоплення в угорському котлі усіх народів, а насамперед малих, таких як закарпатські русини-українці. Останнім офіційна угорська політика намагалася прищепити ярлик "*gens fidelissima*".

Дуже скоро звернула увагу на Закарпаття й російська імперіальна політика. Використовуючи гасла панславізму та оборони російського православ'я, Санкт-Петербург насамперед намагався притягнути у свою орбіту українські землі в сусідній Австро-Угорщині. Паралельно з акцією ширення російських впливів в Галичині, царський уряд та імперські установи почали діяти на Закарпатті, яке з різних причин могло бути більш податливим на російські кличі. Зокрема це сталося після того, як російські війська допомогли Відневі зберегти єдність Габсбурзької імперії. Перехід царськими військами Карпат і короткотривала зустріч із закарпатцями причинилися до створення уяви серед закарпатців, зокрема їх духовного проводу, що цар всієї Росії може їх врятувати перед агресивним угорським націоналізмом. Роля Адольфа Добрянського, найвизначнішого політика українського народу в Австрії в XIX ст., була в цьому випадку симптоматичною. Він пов'язував своє культурне русофільство з австрійським льоялізмом. Вислідом цього була повна культурно-національна орієнтація закарпатської культурної еліти на Росію.

Іншим джерелом закарпатського русофільства було виняткове для Закарпаття явище початку XIX ст., а саме: виїзд до Росії кільканадцятьох учених із Закарпаття, які внесли чималий інтелектуальний вклад в російське наукове життя. Дехто з них діяв і працював також на Україні. Такі вчені як Балудянський, Орлай, Лодій, Дудрович з кращою академічною освітою у Центральній Європі допомогли у розбудові російських університетів. Вони зрусифікувалися, але зберегли контакт із Закарпаттям і мали вплив на тамтешню інтелігенцію в дусі "общеросійства".

Можна з історичної перспективи розуміти, що для багатьох закарпатських патріотів це була єдино існуюча платформа рятунку свого етносу перед угорським всестороннім наступом в другій половині століття, та що вони в неї щиро вірили. Зрештою, такі ж "общероси" були і в Галичині, на щастя, в меншій кількості. Галичина

мала ще й іншу альтернативу. Той факт, що вона територіяльно була ближче до Наддніпрянщини, давав їй кращі можливості спілкуватися з українським народним рухом, що там народжувався під впливом Харківської літературної школи, згодом Шевченка та кирило-методіївців чи Київської Громади. Закарпаття було від цього майже суцільно відрізане. Подруге, більш ліберальні і конституційні умови Австрії сприяли зростанню власного руху та шукань власної розв'язки, що і виявилось у виникненні народовського табору в протиположності до староруського в Галичині і на Буковині.

З різних причин виникнення народовського руху на Закарпатті було припізнено. Роля консервативного і русофільського уніятського духовенства в цьому була немала. Але це були й останні могікани якоїсь автохтонної слов'янської свідомості. Відірвані від народних низів, незрозумілі простим народом, вони були готові так і залишити суспільну сцену, не досягнувши цілі — збереження свого етносу перед мадяризацією. Вистачить прочитати сентиментально-песимістичні поеції таких місцевих поетів як Урїїл Сильвай, Євгеній Фенцик, Юлій Ставровський-Попрадов, щоб відчутти атмосферу безнадії, очікування народного присмерку, приреченості. Зрозуміло, що це викликало відвернення решток національної інтелігенції від свого народу з одночасним намаганням пристосовництва, переходу на угорські позиції і національної зради. Мадярський режим вмів творити для цього прекрасні обставини.

До цього слід додати ще й жахливі соціально-економічні умови низів у цьому найбіднішому краю імперії. Ось що пише про ці умови Михайло Драгоманів, мабуть, перший справжній соборник, що так багато своєї творчої праці присвятив Галицькій і Закарпатській Україні. Драгоманів відвідав у 1876 р. Закарпаття, побував в Ужгороді, Мукачеві, зустрівся з місцевими духовними і світськими діячами. Це була одна із перших спроб братів з північного боку Карпат допомогти "зраненому братові". У своїх *Австро-руських споминах*, що були видані у Львові в 1882 р., Драгоманів писав, як він зупинився пообідати в реставрації в містечку Чоп. "Пригадав я мадярську й жидівську зневагу, темноту народну, тупість, егоїзм і слабодушність інтелігенції руської, і мені стало гірко, як ніколи не було... Я не бачив, як передо мною поставили вино й страву, і коли отямився, то побачив, що в мене з очей падають сльози прямо в тарілку..." (за В. Бірчаком, "Літературні стремління", 1 вид., Ужгород, 1921, стор. 47-48).

За Драгомановим прийшли на допомогу Закарпаттю Іван Франко, Іван Верхратський, а зокрема Володимир Гнатюк, які вивчали цей майже заповідник української землі, знайомили з ним свідоміше українське суспільство в Галичині, намагалися

нав'язати нитки співпраці та допомогти цьому краєві у його боротьбі за пробудження. З ініціативи цих та інших людей в Галичині з'явився відомий протест українців в 1896 р., коли угорці відзначили тисячоліття свого прибуття до нинішньої батьківщини. Угорський шовінізм тоді не визнавав вже інших народів на колишній Панонії, претендуючи на те, що мадьяри — це єдина життєздатна сила в Дунайській котловині, а всі інші народи історичної Угорщини мали б влитися в державну угорську націю. Тоді був піднесений гідний протест з боку українців у відомому памфлеті "І ми в Європі".

Як не дивно, але десь в тому ж часі, коли на грані століття угорці послалили свої зусилля повністю денационалізувати українців, виникають спроби протиставитися цим тенденціям і зберегти свою народність та мову. Але цей новий рух національного самозбереження набрав уже іншого напрямку. Це була орієнтація на народні сили, слабка імітація галицького народоства. В ньому взяли участь нова генерація священників, а також світська інтелігенція, головню вчителі. Прикриваючися політичним льюалізмом до Угорщини та намагаючися утримувати хоч би мінімальні зв'язки зі Львовом, на грані двох століть розпочався і на Закарпатті народовський рух, що мав дуже цікавий пролог ше в кінці XVIII— на початку XIX ст., але був перерваний періодом шкідливого застою під знаком закарпатського русофільства.

Серед піонерів цього нового руху був тоді ше молодий священник-педагог, редактор і народний діяч о. Августин Волошин. Разом з Юрієм Жатковичем, Гіядором Стрипським, учителем Врблем та іншими він поклав початки народного руху в закарпатській культурі та освіті, які розвинулися буйно шойно в XX ст., зокрема після Першої світової війни. Не дивно, що в рядах цієї молодшої інтелігенції виринула під кінець війни і нова політична орієнтація щодо майбутньої долі Закарпаття.

Коли розпалася Австрія, а з нею і її двійняк Угорщина, перед багатьма народами стало питання, як і де далі бути. Українці Закарпаття були найбільш політично нерозвиненим народом з усіх народів Угорщини. Проте воєнна програна країни, новий демократичний дух, що прокотився хвилею по Центральній Європі та дальший розвиток подій на інших українських землях створили певний шанс. Так само деяку ролю, а у певному сенсі навіть вирішальну, відіграли й закарпатські емігранти в Америці, що становили майже третину населення краю. Саме Закарпаття пробудилося до нового життя спонтанно. Селяни, ведені горсткою відомого духовенства й світської інтелігенції, у противагу до більшості політично і культурно зугоршеної місцевої еліти, дуже природно відчували в собі народні та демократичні інстинкти і спон-

танно висловилися за приєднання Закарпаття до України. Це були рішення перших закарпатських народних рад з грудня 1918 та січня 1919 рр. Ради в Старій Любовні на Пряшівщині, у Сваляві, в Марамороському Сиготі і, врешті, всенародна рада в Хусті 21 січня 1919 р. висловили прагнення закарпатців об'єднатися з Україною. Навіть на з'їзді руських представників Закарпаття у Будапешті, що його спонзорували угорські кола, котрі бажали рятувати Закарпаття для майбутньої демократичної Угорщини, українська сторона була голосною і не допустила до бажаних рішень. Щоб відтворити ситуацію, яка існувала на хустському загальному соборі русинів, що жили в Угорщині, наведу уривок з тогочасного повідомлення про цю подію.

"На соборі в Хусті взяли участь 420 делегатів, що репрезентували 150 місцевостей та близько 420 тисяч місцевого українського населення. Були делегати з різних околиць Закарпаття, з Пряшівщини, Ужанщини, Березького комітату, а найбільше з Марамороша й Угочі." Далі надамо слово хронікареві, що зафіксував перебіг цієї історичної події. Він писав, як спочатку учасники збору зібралися в церкві, а потім вирушили до місця нарад:

Делегати завдали свої свідоцтва (тобто уповноваження. — *В. М.*). Поставали у ряд і на переді три застави (фани) українські (синьо-жовті) несли. На путі сміло заспівали "Вже воскресла Україна"... У церкві було, як на одпусті... По службі священик Парканій посвятив заставу коло церкви. Далі рушилися до горожанської школи на собор. Засідання отворив д-р Юлій Брашайко. Он чудно було чути слова: не хочемо бути слугами чужих народів. За председателя вибрали єдиногосно д-ра Михайла Брашайка. Но ледви озвався председатель, коли Іван Волошук голосним словом закричить: "Де хочете стати? — До України!" Так голосили делегати, всі числом 420 (А. Беволит, "Визвольні змагання закарпатських українців в 1918-1919 роках", *Календар Українського Народного Союзу на рік 1931*, Джерзи Сити, стор. 134).

Ще поки дійшло до хустського собору, закарпатці, як довідуємося із спогадів Степана Ключурака, Августина Штефана та інших, вже під кінець війни увійшли в контакт із галицькими діячами та плянували, як би і Закарпаття могло ділити спільну долю з іншими українськими землями. У Львові в жовтні 1918 р. на західно-українській конститuantі не було представників Закарпаття, але вони вислали туди листа, в якому прохали галичан обстати за ними у їх важкій ситуації та приєднати Закарпаття до Західної України. Згодом за це висловилися і місцеві ради, як вже згадано, в Любовні, Сваляві та в Марамороському Сиготі. Але вже

на засіданні Української Національної Ради в Станиславові 3 січня 1919 р. був представник Закарпаття і виголосив там палку промову, яку закінчив словами: "Наше серце тягне до України. Поможіть нам, ми вам подаємо братню руку. Нехай живе одна одностайна Україна!" (там же, стор. 131). В місцевій закарпатській газеті *Руська країна* була вістка, що також вислано делегацію на Трудовий конгрес до Києва. Ця делегація, здається, туди не доїхала.

Однак міжнародні події та політичний розвиток на Україні, Східній і Західній, не сприяли завершенню завітної мрії закарпатських українців. Вони опинилися по волі чи по неволі в межах слов'янської новоутвореної держави — Чехо-Словаччини. Не маємо на меті тут подавати огляду й оцінки міжвоєнного періоду закарпатської історії. Немає сумніву, що це найцікавіша сторінка історії цього краю, але вона ще належно не представлена й проаналізована. Є чимало праць, причинків, матеріалів, суб'єктивних оцінок, але немає синтетичної праці, дослідження з перспективи часу, що дало б теперішньому та наступним поколінням, можливо, найповнішу правдиву картину. Не знаємо, чи хтось над цим працює, але нам навіть сьогодні, щоб відповісти на питання, чи та як приготували міжвоєнні роки події 1938-1939 років, треба дати хоч би умовну (чи тентативну) відповідь.

Існує кілька варіантів і поглядів на цей період і вони здебільшого пов'язані з національно-політичними орієнтаціями.

1. Українська національна історіографія, зокрема закарпатських авторів, визнаючи прогресивну роль чеського режиму на Закарпатті, все ж гостро критична до чеської політики щодо чеських експериментів у національному питанні та щодо невиконання міжнародних зобов'язань стосовно автономії краю.

2. Чеські автори, радше тогочасні, намагалися вказувати на свій досвід на Закарпатті, як приклад допомоги і демократизування доволі відсталого народу, що було спадщиною угорського володіння на Закарпатті. В частині чехо-словацької публіцистики повоєнного часу на еміграції зауважується ностальгія за відновленням статусу "кво анте". Останнім не грішить історіографія і публіцистика — із зрозумілих причин — в сучасній соціалістичній Чехо-Словаччині. Щоб бути об'єктивним, слід згадати, що були і розважні критичні чеські голоси щодо долі Закарпаття в Чехо-Словаччині.

3. Угорські автори гостро критикують чехо-словацький період

на Закарпатті, в тому випадку також слов'янські культурно-мовні орієнтації — українську та русофільську. Головним звинуваченням чехів була їх політика чехізації та недотримання автономних обіцянок.

4. Російськомовні писання різняться в оцінці цього періоду, деякі розглядають його позитивно (з прочеських), інші негативно (з проугорських позицій). Критикується ті чеські кола, які ставилися прихильно до української течії.

5. Радянська історіографія також критична до чехів, насамперед, з ідеологічно-політичних причин і, звичайно, применшує роль демократичних сил у республіці, а позитивні досягнення приписує комуністичному рухові. Без того, щоб входити в ґрунтовну аналізу чи претендувати на якісь ревізійні погляди (хоч, признаюся, що в тому напрямі бажав би спрямувати свої дальші дослідження), дозволю на деякі підсумовуючі ствердження в такому пляні.

Приєднання Закарпаття до Чехо-Словаччини у 1919 р. не вважаю актом насилля з боку чехів, а радше вислідом спритної чеської дипломатії та волевиявленням місцевих закарпатців і їхньої еміґрації за океаном. Коли відпала українська розв'язка, це була найправильніша орієнтація тодішнього закарпатського проводу. У висліді Закарпаття опинилося в межах слов'янської держави з демократичним режимом та культурно й економічно в найбільш розвиненому суспільстві в Центральній Європі. Під тим кутом Закарпаття чимало скористало з такого стану, як ніяка інша українська земля під чужим володінням в міжвоєнному періоді. Коли відпала можливість приєднання до "малої" чи "великої" України, чехо-словацька альтернатива була найбільш логічною, бо треба тямити, що Угорщина далі висувала свої претенсії до Закарпаття. Якщо це було б реалізувалося, східня частина, де були найсильніші антиугорські тенденції, могла опинитися під Румунією, яка фактично окупувала східнє Закарпаття в 1919 р., Березький і Ужанський комітати могли залишитися під Угорщиною, а нинішня Пряшівщина була б припала до Чехо-Словаччини, військо якої вже окупувало цю частину по річку Уж.

Цей можливий поділ малого краю між трьома сусідами був би негативно вплинув на збереження національної ідентичності населення. В кожній частині була б швидко просунулася денационалізація. Так як воно у висліді сталося, то ціла українська етнічна територія Закарпаття, за винятком коло 25 тисяч українських мешканців Марамороша, що його по Тису окупували румуни, підпала під Чехо-Словаччину. Остання, правда, поділила українське Закарпаття, приділяючи адміністративно західню частину до

Словацького краю. Це мало бути ніби тимчасовим, але залишилася ця тимчасовість досьогоднішньою дійсністю. Це, очевидно, мало вплив на поступову словакізацію найдалі на захід висунених українських етнічних районів. Все ж, видається, що перебування усіх закарпатців в одній державі дещо спиноло також словакізаційний процес, який розпочався вже від початку ХХ ст.

Чехи причинилися замітно до відбудови і розбудови краю — шляхи, урбанізація, часткова земельна реформа, народне здоров'я, деяка індустріалізація. Найбільш помітним вкладом чехо-словацького режиму слід уважати культурне піднесення, розбудова шкільництва, початки фахової освіти і підвищення життєвого рівня. Все це вимагало значного вкладу капіталу, а він таки приходив від центрального уряду. В загальнополітичному пляні цей чеський вклад компенсувався геополітично тим, що через Закарпаття чехи отримали спільний кордон з Румунією, з якою утворили спільну Малу Антанту. Закарпаття в Чехо-Словаччині так само перешкодило Угорщині і Польщі досягнути спільний кордон, що могло бути додатковою загрозою для слов'янської республіки.

Та найбільшим досягненням цього періоду і відносно ліберального чехо-словацького уряду було те, що в тому часі вільно могла розвиватися українська свідомість, щоправда, у важкій конкуренції з русофільством та консервативним угрофільством. Хоч деяка частина чехів підтримувала русофільство, не слід забувати, що було багато чехів, які сприяли українському напрямові, а на початку 1920-их років, властиво, чеський уряд орієнтувався на українську течію. Не можна заперечити, що чехи висилали на Закарпаття російських емігрантів, але дозволили працювати на Закарпатті й українським емігрантам із Наддніпрянщини та Галичини, мабуть, у більшій кількості, ніж росіянам.

Може нам не подобатися, що деякі чеські політичні кола творили свої русофільські філії — народні соціалісти, аграрники, національна демократія, алеж були також три чеські партії, що підтримали народовський рух — соціал-демократи, християнські демократи та комуністи, а згодом постала українська вітка аграрників. У нас критикують чеську багатопартійність, яка, буцімто, роздрібнювала слабкі сили Закарпаття, але варто оцінити і той факт, що завдяки такій проліферації партій зростала політична свідомість, культура і партиципація закарпатських українців у політичному житті.

Участь української еміграції в культурно-суспільному процесі Закарпаття важко переоцінити. Вклад двох-трьох тисяч емігрантів у різні галузі життя краю, як учителі, кооператори, адвокати, лікарі, цивільна служба, освітні діячі, виховники молоді, редактори, мистці, учені, літератори, артисти, економісти й інженери, що

розмовляли з населенням не лише зрозумілою йому мовою, але й зробили все можливе, щоб і населення оволоділо літературною мовою, зокрема молодша генерація, справді величезний. 95 відсотків цих людей працювали тут з великих ідейних спонук і за короткий час добилися надзвичайних успіхів. Не буде перебільшенням ствердити, що Закарпаття завдячує своїм відродженням українській еміграції з усіх земель. І знов дехто обтяжує конто чехів, що вони також прислали сюди на працю російських емігрантів, які сприяли русофільському напрямку. Це правда, але чехи в цьому вели політику рівної руки. Вони могли і одних, і других політичних емігрантів не допустити на Закарпаття. Здається, українська сторона і справа були б на цьому програли. Саме завдяки більшій ідейності наших емігрантів, їхньому демократизмові та народництву якраз вони, врешті-решт, причинилися до переомого народовського українського руху.

Немає потреби скривати й негативних сторін чеської політики на Закарпатті. Те, що чехи заморозили процес автономізації, було їх помилкою, незважаючи на їх нібито логічний аргумент, що Закарпаття не було готовим до автономії, не мало своїх освічених кадрів та що в такій ситуації кермо могли перебрати проугорські елементи або комуністи (в соймі), які в кількох виборах здобули найбільшу кількість голосів. Видається мені, останній аргумент досить надуманий, бо значну частину інтелігенції, вихованої в угорських школах, можна було політично кооптувати, що в багатьох випадках сталося, а при автономних порядках, можливо, і вплив комуністів був би меншим. Натомість, через відмовлення хоч би поступово впроваджувати автономні права (те, що сталося вже аж після 1936 р.), чехи самі підсичували своєю поведінкою анти-чеські настрої серед населення. До цього доходила ще мало розважна практика присилати до цього бідного краю велику кількість чеських урядовців, без яких цей край був би собі дав раду. Немає сумніву, що Закарпаття потребувало кваліфікованих адміністраторів, фахівців, лікарів, техніків, але не в такій кількості, як їх сюди прислали. Коли додати виключно чеські колонії-селища по містах для цих чеських службовців, окремі школи усіх шаблів, куди послали своїх дітей насамперед євреї, то не без виправдання склалася думка, що чехи запроваджують на Закарпатті свої колоніяльні порядки.

В 1930-их роках, хоч уже виросла своя місцева інтелігенція, зокрема на нижчі пости, наприклад, на пошту, в поліції, жандармерії, особливо у т. зв. фінансовій службі, чехи дуже неохоче приймали на працю місцевих українців, бо це стало доменом чеських "легіонерів", що не могли дістати працю на чеських землях. Одначе, щоб підвести об'єктивний баянс у цій справі, слід сказати, що позитиви чеського володіння на Закарпатті переважають недоліки.

Позитивним було, зокрема, те, що в рамках конституційної демократичної держави можна було змагатися за свої права, а поступово дещо і здобувати.

Властиво, створився відповідний ґрунт і політичний клімат, на якому могли зродитися події автономного державного життя 1938—1939 років. Сьогодні важливо відповісти, як оцінити і чим були ці події з-перед п'ятдесяти років. Ми, звичайно, називаємо цей період державним відродженням Карпатської України. Ідеться про час між жовтнем 1938 і половиною вересня 1939 р. З погляду державного і міжнародного права це було здійснення широкої автономії Закарпаття, яку Чехо-Словацька держава повинна була надати закарпатським українцям значно скоріше, згідно із Сен-Жерменською мировою угодою. У певному сенсі, автономія Підкарпатської Русі — Карпатської України цього періоду переходила рамки зобов'язань Праги супроти закарпатських українців. Вони одержали в дечому ширші права, ніж було передбачено договором про автономію, а саме — крайовий уряд з окремими міністерствами, більшу кількість автономних ресортів, уряд прем'єра, який передбачено замість губернатора американського зразка, що фігурувало в мировому договорі. Найважливіше, що був обраний сойм із законодавчими функціями. Новий автономний статус здійснювався прагматично і в наслідок переговорів, а головно у зв'язку з автономізацією Словаччини. Тому що обидві проблеми стояли одночасно на порядку денному, Закарпаття з того дещо скористало.

Інший момент, гідний уваги, бо він свідчить про політичну мудрість українських провідників Закарпаття, — це те, що українська сторона пішла напочатку на конче потрібний компроміс з русофільською, щоб, врешті, здобути автономію. Без цього навіть зовнішньо ослаблена Прага була б не рішилася на значні поступки в користь Закарпаття. Це був важливий тактичний крок, щоб встановити прецедент автономного уряду навіть під проводом Андрія Бродія. Тут компроміс виплатився, бо українська сторона з цього скористала скоріше, ніж можна було сподіватися. Зрештою, лідери Центральної Української Народної Ради мали повне довір'я до динамічного руху, який скорше чи пізніше був би відніс цю перемогу над місцевим, вже послабленим внутрішніми розбіжностями, русофільським табором.

Призначення о. Августина Волошина прем'єром та українізація уряду за так короткий період (протягом двох тижнів) були наслідком кількох чинників — цієї гнучкої політики, зросту національного тиску українських низів та, ніде правди діти, політики зради таких місцевих політиків, як Бродій і Фенцик. Скомпромітовані змовою з Угорщиною, ці діячі та їх поплічники вже не могли з чистим сумлінням брати участь у дальшому автономному житті

краю. Після віденського арбітражу, на підставі якого південна частина краю з його найбільшими містами — Ужгородом, Мукачевом та Береговим відійшла до Угорщини, більшість з них залишилися по угорському боці. За короткий час в Карпатській Україні частина їх переорієнтувалася на українство, а ті, що ще продовжували визнавати свою русофільську чи рутенську орієнтацію, не становили серйозної загрози для українського руху. Тому, думаю, що не було потрібно цю групу, включно із сенатором Едмундом Бачинським, виєлімінувати з публічного життя. Уважаю, що цій групі треба було дати можливість виставити навіть окрему листу кандидатів до сойму. Два або три опозиційні депутати були б цілком не змінили загального характеру політики й національного обличчя автономної держави. Але це могло надати внутрішньо і зовнішньо більшої легітимності українському урядові й рухові. Інше питання, чи все це залежало від самих закарпатських українців, або вже було наперед визначено політикою у Празі і Братиславі, що мало істотний вплив на те, що діялося в Хусті. Протягом неповних п'ятих місяців природно і логічно український рух набирив на силах, кадри державного будівництва зростали, населення ідентифікувало себе з українським урядом. Всупереч плєбісцитному характерові виборів до сойму Карпатської України, в дійсності більшість, якщо не 86 відсотків, як показали вибори, то цілком певно, дві третини всього населення, в тому числі і національних меншостей, стали твердо за українським урядом та Українським Національним Об'єднанням, — єдиною допущеною політичною репрезентацією чи партією. Тому видається мені, що можна було не лише допустити листу українського жіноцтва, або хоч дати на спільну листу кількох жінок-кандидатів, а такі були, але також взяти й кількох з національної опозиції, але лєояльних до Карпатської України й Чехо-Словаччини одиниць. Не могло бути крашої тактики, щоб поділити і послабити опозицію.

Що ж до організування державного життя, адміністрації, транспорту, апровізації краю, то зроблено багато, хоч не обійшлося без імпровізації й помилок. Не має рації пок. Володимир Бірчак, що у своїй доволі полемічній і тенденційній праці *Карпатська Україна* (Прага, 1939) немилосердно критикує брак фахових кадрів й амбіціонерство місцевих лідерів чи й кадрів. Мовляв, треба було опертися більше на фахівців, а вони були, головно серед українських емігрантів. Не заперечую, що освітньо і рівнем національної свідомости політичні емігранти з Галичини чи Наддніпрянщини у багатьох випадках були кращими спеціалістами, ніж місцеві, проте останні мусіли мати перевагу і першість. Зрештою, тут будувалася місцева державна влада, тому й місцеві люди мусіли відчутти, що вони приходять до керівництва. Місцеве українське населення, навіть національно освідомлене, не сміло відчувати, що ним

керують люди з інших українських земель. Бірчак також критикує українських націоналістів, місцевих і галичан, що прибули нелегально до Закарпаття, щоб тут будувати українську державу, зав'язок Соборної України. Немає сумніву, що і місцеві націоналісти, і галичани та делегатура Проводу ОУН на Закарпатті, а це була здебільшого молодша генерація, зробили чимало помилок (зокрема невиясненою залишається спроба путчу, що його плянували в колах "Січі", проти уряду Волошина). Але не визнавати великої жертвенності організаційного хисту, винесення самої ідеї парамілітарної організації, якою була "Карпатська Січ", великої активності націоналістів у праці серед мас та в поширенні національної державної і державно-політичної свідомости, це означало або брак розуміння надзвичайного часу і політичного шансу, або ж намагання все бачити з особистого становища, інтересів і амбіцій. Якщо можна щось закинути як місцевим, так і прибулим активістам, а навіть політикам, то це невикористання ними у більшій мірі чеських кїл, адміністративних і військових, щоб приготувати власні кадри і створити власну хоч регіональну, але у співпраці з чехами армію. Для цього не слід було антагонізувати чехів, а радше розумно кооптувати до співпраці. Я не маю на увазі визнання іменування генерала Прхали суперміністром Карпатської України, бо це цілком певно була провокація не тільки з боку Праги, але дуже можливо, й Берліну. Але більш льояльна співпраця з чехами, на яку багато націоналістів не годилися, могла дати нам кращі наслідки.

Уявімо собі, якщо "Січ" була б мала не кілька сот озброєних і боєздатних вояків, але п'ять-шість тисяч, що були б стали на протиугорський фронт, це могло мати і політичне, і військове значення. Нам сьогодні відомо, що угорська армія була слаба і її наступ можна було стримати на якийсь час, коли могло дійти до іншого політичного і дипломатичного поагодження закарпатської проблеми. Зокрема був непотрібний збройний конфлікт між чехо-словацькою армією і "Карпатською Січчю" 14 березня 1939 р. в Хусті. Після нього вже важко було очікувати, що чехи підуть на протиугорський фронт. У зв'язку з цим вирінає і основне питання: чи був потрібний збройний спротив проти угорської агресії.

Тут треба відповісти категорично, що так. Акт проголошення самостійности 15 березня на засіданні союму в Хусті вимагав не лише декларативности, але і його закріплення ділом і "ковенантом" крові, який залишає найтривкіший слід. Уявімо собі, коли б чехи виступили проти Гітлера в жовтні 1938 р. або проти полчищ Брежнєва в серпні 1968 р., їхня і доля Східньої Європи могла б була дещо інакше формуватися. Прикладом того є Фінляндія. З шансами на інші наслідки чи без них, при більш ефективному опорі закарпатців, ми могли мати сильніші козири в руках навіть супроти

переможної Угорщини в тому конфлікті. А вже поготів, тих кілька сот поляглих чи добитих угорською солдатнею жертв були потрібні. В історії народу, що прямує до свого самовизначення, "бойове хрепідення" іноді більш потрібне, ніж політичний акт. У нашому випадку треба було одного і другого. В тому дусі дуже виразно висловився 15 березня 1939 р. на історичному засіданні сойму Карпатської України світлий патріот і син Закарпаття, співторець подій в 1919 р. в Хусті д-р Михайло Брашайко у своїй промові, схвалюючи проєкт проголошення самостійности. Він сказав:

Світлий Сойме! По вчорашніх трагічних годинах, коли в головному місті Карпатської України проливалася українська кров, обговорюємо сьогодні, під звуки гарматних вистрілів перший конституційний закон Карпатської України. По тисячолітній неволі наша земля стає вільною, незалежною та проголосує перед цілим світом, що вона була, є і хоче бути українською. І коли б навіть нашій молодій державі не суджено було довго жити, то наш край залишиться назавжди українським, бо нема такої сили, яка могла б знищити душу, сильну волю нашого українського народу. Не маємо часу на ширше обговорення. Я певний, що світлий сойм схвалить цей законопроєкт, бо того вимагає український народ! (С. Росоха, *Сойм Карпатської України*, "Культура й освіта", Вінніпег, 1949, стор. 78).

Акт проголошення самостійности та легенда "Червоної калини" карпатських січовиків допомогли моїй генерації тодішніх юнаків, що ще не брали участі в боях, визначити себе проти окупантів. Вони остаточно вирішили, за ким і чим пішли серця і душі наших батьків. Чи не є для нас вимовним фактом, що трапився в аудиторії Ужгородського університету на лекції історії, коли викладач, вже моєї генерації, вів розповідь про події 1938—1939 рр. в офіційному тоні й говорив про агентів Гітлера і західних капіталістів, Волошина та Ревая, а молодий студент йому відповів: "Товаришу професоре, це ви так представляєте тих людей і події, але ми знаємо про них дещо інакше!"

Так, справжня історія і значення короткотривалого державного становлення Закарпаття сьогодні живі серед дальших поколінь закарпатців. Вони свідомі патріотичного вкладу своїх попередників. Імена творців Березня 1939 року в Хусті шануються і згадуються шанобливо, як також шануються могили тих, що полягли за крашу волю-долю свого народу на закарпатській землі. Чимало з них склали кості далеко поза рідним краєм — в концтаборах і тюрмах, а серед них і президент Августин Волошин, міністри д-р Юлій Брашайко та Едмунд Бачинський. Майже всі ті, що опинилися на еміграції, так само відійшли у засвіти. Сьогодні

вже нема серед живих ні одного члена уряду Карпатської України, ні одного члена сойму. Є ще на еміграції кількадесят учасників збройної боротьби "Карпатської Січі" чи й живих свідків тих подій. Ми повинні бути вдячні тим, що дещо із пережитого записали і залишили майбутнім поколінням. А від тих, що спроможні мудро і критично це все дослідити та осмислити, очікуємо ще особистих причинків до кращого пізнання історії цього краю. Вона, та історія, напевно розкриє перед нами і світом одну істину, а саме: що ця невеличка частина нашого народу, що долею історії опинилася далеко від материка, що була zagrożена у своїй субстанції, а може й засуджена на вимертя, пережила століття, найгрізніші небезпеки для свого спільного буття і збереглася біологічно та духовно як частина єдиної соборної української нації.

У ТРАДИЦІЙНОМУ РУСЛІ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ

Ольга Горинь

27 березня 1988 року газета *Радянська Україна* опублікувала заяву-протест групи депутатів Верховної Ради УРСР, в якій висловлює обурення спробою Конгресу США підтримати боротьбу українських катакомбних Церков і католиків за легалізацію. Стаття має назву "Відповідь заокеанським «уболівальникам»" і написана в традиційному дусі радянської журналістики, яка бачить свою місію в оправданні й пропаганді державної політики, часто незалежно від того, хто був на чолі держави. Навіть тепер, коли центральна преса почала переоцінку таких масштабних акцій, як колективізація, голод на Україні в 1933 році, залишаються окремі аспекти сталінсько-брежнєвської злочинної діяльності, які заборонено розглядати і які, всупереч здоровому глуздові і реальним фактам, трактуються так, як 30—40 років тому.

Це в першу чергу стосується оцінки Української Греко-Католицької Церкви. Сталінський уряд, який не знав інших форм розв'язання існуючих і надуманих проблем, окрім репресивних, застосував її проти Української Греко-Католицької Церкви. І сьогодні, з відстані 40-річного досвіду, можна було б правду сказати про те, як проєктувалися сталінські методи на конкретний український католицький ґрунт. Але цього не сталося. Засудивши сталінізм, українська офіційна преса не спішить оправдати його жертви. Більше того, вона паплюжить деякі з них. І звичайна логіка тут безсила, бо всевладна інерція страху паралізує волю, притуплює розум і виставляє пресу в непривабливому світі.

Проте така позиція має своїх "теоретиків". Навіть сьогодні звідусіль чуємо нашіптування завбачливих мудрагелів: "Все це правда, але час на неї ще не прийшов". На їх думку, проголошення істини вимагає відповідної кон'юнктури, схвалення, згоди, а не права народу на інформацію, закріпленого законом. Та поки час не настав, можна годувати народ ідеологічними об'їдками зі сталінської кухні. Саме такої філософії дотримується згадана група депутатів Верховної Ради УРСР (Б. Олійник, Г. Корнійчук, М. Манойло, С. Данченко, Я. Підстригач, Є. Станкович та інші) у полеміці з Конгресом США. Охарактеризувавши Українську Католицьку Церкву (УКЦ) як злочинну організацію, а не християнську громаду, вони висунули такі трухляві пункти:

1. Усі громадяни СРСР, в тому числі українські греко-католики, користуються свободою совісті.

2. Підтримка Конгресом США боротьби за легалізацію українських катакомбних Церков — провокація, оскільки українські Церкви втратили віруючих, дискредитувавши себе перед народом. До їх ліквідації держава не має ніякого відношення. Львівський Собор 1946 р. ліквідував унію.

3. Українська Греко-Католицька Церква роз'єднує народ і є ворогом дружби народів.

*

Як виглядає свобода совісти в розумінні українських правоохоронних органів бачимо з численних фактів повсякденного життя. Ще не так давно в тюрмах сиділи священик Винницький, активісти українського католицького руху Василь Кобрин і Йосип Тереля та ін. У нас і сьогодні пробують вдаватися до старої практики фабрикації кримінальних справ на активних діячів греко-католицького руху. Священникові Петрові Зеленюхові, який легалізувався і почав правити в Калинівській церкві Яворівського району на Львівщині, здобувши визнання і поза межами району, готовили статтю Кримінального кодексу за "крадіж церковного майна". Те саме обвинувачення пред'являли Василеві Кобринові через районну Перемишлянську пресу. Тут правоохоронні органи виступають охоронцями майна церковних громад. І разом з тим ми стали свідками розгнужданої кампанії нищення недіючих церков Західної України під керівництвом уповноважених у справах релігії, сільського радянсько-партійного активу під охороною кількох десятків міліціонерів. Під час організованих погромів нищилися неповторні твори мистецтва — дерев'яні ажурнорізьблені іконостаси, ікони, хоругви та інші дорогі церковні предмети. Про це не раз писали незалежні журнали *Український вісник* та *Християнський голос*.

А хіба масові грошові покарання греко-католицьких священиків і віруючих "за здійснення релігійних обрядів, сповідь, відправлення панахиди померлому" (цитуємо за постановами Яворівської районної Ради Львівської області) можуть бути ілюстраціями "свободи совісти"? Думаю, вони показують якраз протилежне. Передо мною 18 постанов Рожнятівського райвиконкому про покарання по 50 крб. кожна людей похилого віку, переважно пенсіонерів. Тут не тільки цинічна зневага закону, а бездушне ставлення до людей, які все життя пропрацювали в колгоспах за мізерну плату, і кара 50 крб. — це місячна чи півторамісячна пенсія трудівника. Хочеш молитися, як велить сумління, сідай на голодну пайку. Ось так прищеплюють віруючим католикам атеїстичні погляди, а депутати Верховної Ради УРСР схвалюють такі дії, називають їх законними, які не суперечать свободі совісти, "що неухильно втілюється в життя на практиці".

Так можуть писати депутати, які не відчувають жодної залежності від своїх виборців. Мандат вони отримали з рук всевладців і їм покійно служать. Народ лише фіксує безправ'я, покійно опускаючи б'юлетені в урни. І коли існує така практика, депутати, нічим не ризикуючи, можуть говорити що завгодно, а преса — друкувати будь-які небелиці. Але вірити у вічність такого правопорядку нема підстав. І цілком імовірно, що дуже швидко народ вимагатиме всієї правди про розправу сталінсько-брежнєвської оприччини над українськими Церквами, а від депутатів — пояснень захисту цієї кривавої антирелігійної практики. І оправдати свою безпринципну позицію не зможе найвишкolenіший софіст. Особливо тепер, коли офіційна преса втрачає монополію на інформацію, а незалежні видання почали друкувати документи, які спростовують стереотипи піввікової давности.

Сьогодні достатньо опублікувати "Літопис" репресій влади проти Почаївського монастиря, щоби переконатися, як необмежена ніякими законами мафія репресувала монахів та поставила монастир на грань ліквідації. І тільки завдяки подиву гідної стійкості монахів він вистояв, щоб хтось з "ідеологів" міг послатися на його існування як доказ "свободи совісти" в СРСР. Незабаром "Літопис" буде опублікований. Перед народом постануть прізвища найактивніших гонителів монастирської братії в 60-их роках — працівників міліції: майора Бачкарьова, м-ра Корсакова, м-ра Данилова, начальника пашпортного стола Белінка, лейтенантів Кореня й Юрчака, які насильно забирали в монахів пашпорти, виписували їх з Почаєва, а потім ув'язнювали за порушення пашпортного режиму.

Так засудили монаха ігумена Вячеслава (Псамай), який прожив у лаврі 40 років, тобто майже все своє життя, а на старість зробили його "порушником пашпортного режиму". Ієромонахів Амброзія (Довганя), Сергія (Соломку), Анатолія (Коростильова), Апелія (Станкевича), Володимира (Солдатова) та ін. вдруге заарештували і відправили в тюрму "за порушення пашпортного режиму".

І коли адвокати антирелігійної політики партії, оправдуючись запевняють, що уряд переслідус лише заборонені владою Церкви, то свідчення Почаївських монахів спростовують і цю хистку аргументацію. Радянська влада вела війну з кожною Церквою, кожным священником, який ревно служив Богові тв церковній громаді. У привілейованому становищі були лише ті представники російського православного кліру, які під тиском страху формально виконували свої обов'язки чи співпрацювали з правоохоронними органами, зокрема з КГБ.

У боротьбі проти Церкви правоохоронні органи об'єднувалися з іншими радянськими установами, утворивши цілі злочинні синдикати. У "Літописі" читаємо:

Усіх підряд арештувати не відважувались (бо в нас свобода віроісповідувань). Основне завдання поклали на органи охорони здоров'я, які повинні були "знайти" у монаха яку-небудь хворобу і примусово вислати на лікування. При Почаївському райвійськкоматі створили медкомісію, за висновками якої монахів Голованова, Марчука, Швирука та інших визнали психічно хворими і тривалий час тримали в лікарні. У 35-річному віці помер Голованов.

А потім були "обстеження" на інфекційні захворювання і вивезли монахів Волинця, Бубровського, Лисецького, Корнійчука, Циневича, Гасевича — цілком здорових людей.

13 березня 1961 року "перевірка" грудної клітки — і знову депортація групи монахів. Почаївська громада монахів таяла на очах. Разом з тим місцева влада забрала приміщення монастиря, конфіскувала транспорт, всякі механізми. Монастир опинився на грані ліквідації.

І ось цю жахливу практику стараються прикрити своїми манда-тами наші депутати. Чи не виборили вони для себе права на місце в рядах максимових і данилових?

* Українські парламентарії називають провокацією заклик конгресменів "щодо легалізації на Україні Церков, які дискредитували себе перед народом і, втративши віруючих, припинили існування".

Чи втратили наші Церкви віруючих переконаємося з масових підписів українських греко-католиків за відновлення УКЦ. В умовах підпілля Церква живе, а на ювілейних торжествах з нагоди 1000-ліття Християнства збирає десятитисячні громади паломників до святих місць (Гошів, Грушів, Зарваниця). Ні, не фальсифікують конгресмени політику партії щодо Церкви і віруючих. Бо нема в цьому потреби. Так як вона сама себе фальсифікувала, будучи останні 60 років політикою антинародною, репресивною, не міг би її зфальсифікувати найлютіший ворог.

Газета відстоює думку, що держава не заборонила Церков — Української Греко-Католицької та Автокефальної Православної. Але навіть у нас, де оцінка політичних подій сконцентрована в одних руках, можливі різотлумачення і "прикри" протиріччя. Так, у *Радянській енциклопедії історії України* про це читаємо: "На західноукраїнських землях уніатську церкву було ліквідовано Львівським церковним собором 1946 року" (т. I, стор. 252).

Сьогодні кожний неупереджений читач знає, що в часи сталінського свавілля жодна організація чи Церква не могли прийняти самостійного рішення. Ніхто не вирішував, усі виконували рішення, які готувалися на кухні "вождя народів".

Уже тому Львівський собор не був тим органом, який мав

право на ліквідацію Української Греко-Католицької Церкви. А ще й тому що:

1. Він не був законним.

Формально законної форми хотів надати йому Раднарком України, затвердивши 3-ох відступників від Греко-Католицької Церкви (Г. Костельника, М. Мельника, Г. Пельвецького), які ще до собору перейшли на православ'я, "ініціативною групою", що зайнялася скликанням собору. Але згадані "ініціатори" на час скликання собору Греко-Католицької Церкви уже були православними, а тому затвердження їх "єдиним тимчасовим адміністративним органом греко-католицької церкви" позбавлене тверезого глузду і з юридичного боку неправомірне.

2. Собор був організований насильно.

Усі 12 єпископів, які подали заяву урядові про відмову від участі в соборі, були заарештовані. Сім з них поплавилися життям. П'ять у тюрмах (Микита Будка, Григорій Лакота, Семен Лукач, Григорій Хомишин, Климентій Шептицький, брат митрополита), два — у концтаборах (Григорій Балагурак, Йосафат Коциловський). Інші відбули довготривале ув'язнення: Йосиф Сліпий — 18 років, Авксентій Бойчук — 10 років, Микола Чарнецький — 10 років, Іван Слизнюк — 10 років, Василь Величковський — 18 років. (Див. про це у Я. Лесіва, *Християнський голос*, ч. 2, 1988).

3. Собор не був представницький.

Із 3200 священників (за офіційними даними 1939 р.) на собор було привезено заледве 200. Віруючих не було. Авдиторію складали в основному представники республіканських та обласних установ і організацій.

Таким чином, Львівський собор 1946 року був проведений з ініціативи державних людей, які не мали на це жодних уповноважень греко-католицького кліру та віруючих.

Останнім часом для маскування антидемократичності Львівського собору 1946 р., його незаконности, в офіційній літературі підступно вжито терміни "саморозпуск", "самоліквідація". Подібного цинізму не зустрінеш навіть у Катерини II. Коли українці Західної України читають оті зловісні слова про "самоліквідацію", "саморозпуск", "припинення діяльності", їм мурашки лезять по спині. Це рівнозначне тому, якби про українську футбольну команду, яка виграла матч у німецької окупаційної команди (її всю фашистське командування розстріляло), було сказано, що після виграного матчу Київська футбольна команда "припинила діяльність" чи "самоліквідувалася". Гірка правда, колюча правда, проте правда. Не забути нашому народові страшного повосенного десятиріччя, позначеного кров'ю, трупами, тортурами, масовим вивезенням на Сибір невинних людей.

Сьогодні, з відстані часу, коли пригасли почуття і гостра

полемічна боротьба, можна вже встановити, наскільки відповідає дійсності те, що Українська Греко-Католицька та Автокефальна Православна Церкви "дискредитували себе перед народом", "були за духовне уярмлення народу" і насаджували релігійний розбрат. Перш ніж вдатися до полеміки, уточнимо поняття *Церква*.

Церква — то віруючі, народ і духовенство. Усі закиди Церкві — то закиди народові. Під тим кутом зору об'єктивно глянути на Берестейську унію. Не будемо тут цитувати прихильників унії. У згаданій *Радянській енциклопедії історії України* читаємо:

Відповідно до Берестейської унії в греко-католицькій церкві, що визнавала зверхність папи Римського і основні догмати католицизму, були залишені православні свята, обряди, оформлення храмів, церковно-слов'янська мова" (т. I, стор. 456).

Отже унія не торкалася національної специфіки Української Православної Церкви, залишивши недоторканим оформлення Церков і зрозумілу мову. Чи могла унія, що зберегла суть української Церкви, бути знаряддям уярмлення народу? А можливо Греко-Католицька Церква відкрила широко двері для польонізації українського народу? Відповідь на це дають політичні умови, на основі яких була підписана унія. 33 параграфи цих умов можна звести до 4-ох основних пунктів:

1. Збереження православної Літургії та сакраментів.
2. Допуск українських уніятських єпископів до сенату на рівних правах з католицькими єпископами.
3. Збереження прав і привілеїв української ієрархії.
4. Захист від можливого політичного тиску з боку Константинопільського патріярха.

Слід визнати, що такого вигідного і стабільного договору не домогся навіть наш видатний державний муж Богдан Хмельницький. 23 пункти "просительских статей" козацького посольства та 11 пунктів "милости пожалування" царя Олексія Михайловича були за формою одностороннім актом, "выражением монаршей воли, а попытка старшины добиться присяги послов от имени царя о нерушимости вольности и привилегий сословий и о защите Украины от Польши была отклонена Бутурлиным..."¹ (*Дипломатический словарь*, Москва, 1950, т. 2, стр. 351).

Отже ніякого запевнення, що договір буде дотримано. Уже через кілька років після смерті Б. Хмельницького царський уряд

1. "виявом волі монарха, а спроба старшини добитися присяги послів від імени царя про непорушність вольности і привілеїв станів та про захист України від Польщі була відхилена Бутурліном..."

доказав, що він і не думав дотримуватись Переяславської угоди. Кожну сприятливу ситуацію він використовував для обмеження прав гетьманщини та Української Православної Церкви. А через якусь сотню років Переяславська угода була викинута на смітник. І царська бюрократія стала господарем на Україні. Українська Православна Церква втратила свою незалежність ще раніше. Ось чому Б. Хмельницького Тарас Шеченко називав "нерозумний сину", якого мати-Україна

Якби була знала —
У колисьці б задушила,
Під серцем приспала.

Зате 33 параграфи Берестейської унії ніхто не анулював досі, а Українська Греко-Католицька Церква стала могутньою силою духовного розвитку нашого народу і надійним забором проти намагань поневолювачів асимілювати його. Сьогодні кожному школяреві відомо, що у найважчі періоди життя народу поруч з ним були його священики, наші "апостоли черні", як назвала їх Ольга Кобилянська, просвітителі та будителі народу нашого. Це завдяки їхній мозольній праці народ у таких складних обставинах вижив, самоусвідомився, зберіг мову і традиції батьків. Лише те, що зробив для народу нашого греко-католицький священик Маркіян Шашкевич, переважить багато разів доробок тих, хто сьогодні нападає на уніятів.

Шашкевич не виняток. Поруч з ним були священики Іван Вагилевич, Яків Головацький, Микола Устиянович, Костянтин Пузина, вчені, композитори, артисти, що походили зі священничих родин: Омелян Огоновський, Соломія Крушельницька, Остап Терлецький, Гулак-Артемівський, Петро Нішинський, Микола Чернявський і багато-багато інших. А скільки безіменних пугатарів трудилися на ниві народної освіти, навчаючи дітей у школах, церквах, монастирях, а дорослих у читальнях-просвітах і т. п. Широка видавнича діяльність Церкви сприяла залученню народних мас до духовних надбань не тільки нашого народу.

Тісний зв'язок з народом, вірність народові Українська Католицька Церква продемонструвала до останніх днів свого легального існування. І коли сталінська мафія занесла меч над віруючими греко-католиками, масово вивозячи їх у Сибір, кидаючи у тюрми та концтабори, вбиваючи у селах і містах, католицькі священики не зрадили його і в ці трагічні роки. Вони опинилися там, де сталінські злочинці кинули найактивніших наших громадян.

Ні, не була УКЦ за духовне уярмлення народу. Цю функцію виконували інші інстанції, яким опиралося українське населення Наддніпрянщини, — це російський деспотизм і його вірна Церква.

Спочатку український православний клір чинив відчутний опір наступові царизму і російському патріархатові. Київський митрополит Сильвестер Косов був проти приєднання України до Росії і відкрито про це заявив, що він, митрополит, з усім собором "бить челом к государю не посылал, и живет он с духовными людьми сам по себе ни под чьей властью".²

Крім Косова у Чигирині проти рішення Б. Хмельницького виступив черкаський протопіп Федір Гурський.

Бачачи настрій українського духовенства, московський цар і патріарх певний час утримувалися від рішучих заходів проти непокірного кліру. Проте спроби робилися постійно. Так, у 1666 році був намір послати на Україну митрополита з Москви. Це викликало такий одноставний опір українського духовенства, що навіть послухний у всьому Москві "блюститель Київської митрополії" Методій Филімонович прийшов 22 квітня до воєводи Шереметьєва з ігуменами Київських монастирів і схвильовано заявив:

"Якщо буде на те воля великого государя, щоби забрати у нас малі вольності і бути у нас митрополитові з Москви, а не по вибору, то хай великий государ накаже нас стратити, а ми на це не дамо згоди... нам краще смерть прийняти, ніж митрополита з Москви".

Лише через 30 років адміністративного тиску, переслідувань, залякувань і підкупу, Московському патріархатові вдалося призначити митрополита Гедеона, який віддав українську митрополію під зверхність московської. Проте Церква, маючи власні земельні угіддя, могла утримувати як добродійні (приюти для дітей-сиріт, лікарні), так і наукові, освітні установи і фінансувати культурну мистецьку діяльність, чим захищала народ від духовного занепаду. Ще довго Київ славився як найбільший науковий, освітній і культурний центр на сході Європи, а випускники Києво-Могилянської академії несли світло науки майже у всі слов'янські країни.

У 1764 році з ліквідацією гетьманщини Катерина II провела конфіскацію церковних земель, таким чином підірвавши діяльність тих установ, які Церква матеріально підтримувала. Отже маємо два зразки унії:

1. Берестейську, яка перетворила Українську Греко-Католицьку Церкву у могутню силу духовного відродження частини українського народу, і

2. російсько-українську угоду, яка протягом кількох десятиріч повністю русифікувала українську Церкву і перетворила її на масовий інститут обрусіння нашого народу.

2. "бити чолом до государя не посылал, и живе він з духовними людьми сам собою ні під чьєю владою".

Сьогодні у розпорядженні істориків, зокрема істориків Церкви, є достатньо матеріалів, які переконливо доказують, що власне російське самодержавство і його Церква стали тими силами, які сіяли ворожнечу між народами і були головними ініціаторами духовного поневолення нашого народу.

Під державною рукою московських царів Україна зі широкою мережею шкіл перетворилася в одну з найвідсталіших провінцій російської імперії. Мемуари сина Антіохійського патріарха Павла Алепського, як сторонньої людини, засвідчують, що в 1653 році "по всій козацькій землі дивний та гарний звичай спостерігали ми: всі вони за малим винятком грамотні, навіть більшість їх жінок та дочок вміють читати, знають порядок служб церковних та церковні співи... Священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися по вулицях".

Високий освітній ценз був забезпечений широкою мережею шкільництва. За переписом 1740-1748 рр. у 142 селах було 143 школи, одна школа припадала на 756 душ населення, а через 100 років кількість шкіл скоротилася вдсятеро. І одна школа припадала на 6,730 душ. На Лівобережжі в 1740 році було 866 шкіл, а через 60 років не залишилось жодної.

Так виглядав "благородний вплив" Переяславської угоди на духовне відродження українського народу.

Можна б написати томи звинувачень російському самодержавству та його Церкві за руйнування національних структур, за розгром української науки, ліквідацію великих наукових установ.

Ні, не був благом перехід Української Православної Церкви під скіпетр російської патріархії, зате став великою бідою. Царизм пішов у наступ проти українського народу, а Російська Православна Церква освятила цю акцію. Як з рогу достатку посипалися укази про заборону української мови, національного життя взагалі: 1863 рік — валуєвський, 1876 рік — емський (юзефовичів), 1892, 1894, 1895 роки — горезвісні цензурні заборони, 1910 рік — столипінський указ, який забороняв усякі "инородческие общества, в т. ч. украинские и еврейские, независимо от преследуемых целей". Усі вони прирікали нас на небуття, а Російська Православна Церква ввела у Богослуження на Україні російську мову і теж приклала десницю до духовного уярмлення нашого народу.

★

Усяке насильство призводить до порушення природних стосунків між людьми і народами, є джерелом непорозуміння і конфліктів. Стосунки Української Православної Церкви з Російською дають для підтвердження цієї тези багатющий матеріал. Він переконливо доказує, що менш-більш нормальними були стосунки між Церквами до Переяславської угоди.

Відомо, що 30 випускників Києво-Могилянської академії організували у 1648 році першу школу в Росії і залишилися там вчителювати. З Києва запрошують в Росію садоводів, пекарів, годинників, малярів-живописців та інших фахівців. Духовне пробудження Росії відбувається під відчутним впливом України. Російський історик літератури академік Пипін пише:

Власних сил не ставало: з Москви кличуть киян для наукової роботи. В середині 17 ст. у Москві нарешті зрозуміли, що для книжної справи потрібні справжні вчені і у себе, вдома, таких не було, їх стали запрошувати з Києва" (*История русской литературы*, т. 2, стор. 3).

У Москву їдуть визначні церковні достойники Степан Яворський, Дмитро Ростовський (Туптало), Ф. Лешинський, Арсеній Мацієвич та інші.

Українські духовні особи та вчені заслужили собі в Росії найвищу оцінку, їх вважали "людьми найкращими, найздібнішими, а особливо найблагороднішими були випускники Київської Духовної Академії" (із листа Петра Завадського, який очолював шкільництво, Київському митрополитові).

І цей процес міг би згодом стати двостороннім, облагороджуючи життя сусідніх народів. Але на перешкоді стояли імперські інтереси російської верхівки, якими оволоділа ідея великої імперії. Звичайно, в таких обставинах дружні контакти вчених, духовних осіб, митців і ділових людей не мали перспективи. Їх замінила імперська політика обрусіння українського народу, політика крайнє ворожого ставлення до іногородців.

Наступ імперії наростав і досягнув свого апогею в другій половині XIX— на початку XX століть. Українському народові відмовляють у праві на власну назву, на рідну мову, а всякий прояв національної свідомості кваліфікується як "мазепинщина" і "сепаратизм".

Відстоювання рідної мови трактують як шкідливу імперії "політичну пропаганду". Народові нав'язують думку, що "російська мова так же зрозуміла для малоросіян, і, навіть, значно краща, ніж так звана українська мова; членів того гуртка, який намагається доказати протилежне, більшість самих малоросів звинувачує в сепаратистських задумах, ворожих Росії і пагубних для Малоросії... Більшість малоросів самі переконливо доказують, що ніякої малоросійської мови не було, нема і бути не може".

Так міністер внутрішніх справ Валусєв теоретично обґрунтував свій указ, а його наступники розробляють тактику остаточної асиміляції українського народу. Саме такою тактикою є доповідна записка Полтавського губернатора міністрові внутрішніх справ з 14 лютого 1914 року. У ній читаємо:

Пункт 7. "Звернути увагу на сільське духовенство і його політичні переконання. На чолі епархій ставити архієреями виключно великоросів, при чому твердих і енергійних; здійснювати особливо крутий тиск на тих священників, які заражені українофільством, епархіяльних спостерігачів за школами назначити виключно великоросів".

Пункт 8. "Особливу увагу звернути на семінарії і ставити їх ректорами виключно великоросів..., за семінарії треба взятися".

У цій доповідній записці, крім антиукраїнського спрямування, варто звернути увагу на безцеремонне втручання світської влади у справи Російської Православної Церкви. Губернатор, ігноруючи духовну владу, розпоряджається справами Церкви, розробляє церковну політику і спрямовує її в імперське русло. І якщо сьогодні так само безцеремонно керують Російською Православною Церквою уповноважені в справах релігії, то ця практика має давню традицію. Таку ж давню традицію має антиукраїнська діяльність Російської Православної Церкви, яка була послухним знаряддям імперської політики. Ним вона залишилася і в наші дні. Її ієрархи досі не ввели української мови у Богослуження, а у своїх проповідях і посланнях з нагоди 1000-ліття Хрещення Руси-України побоюлися хоча б словом згадати про український народ, зайнявши позицію збанкрутілого москвофільства. Чи може така Церква бути близькою і рідною українському народові? Чи може серед віруючих плекати любов до Христової Правди, до Батьківщини і дружні почуття до інших народів? Вона нічого не може, крім фікції послушного знаряддя політики світської влади.

Так виглядає міт про плекану Російською Православною Церквою дружбу народів. Така дружба не влаштовує ні український, ні російський народи. І на цьому тлі народжується відчуженість Російської Православної Церкви від інтересів нашого народу, а то й ворожість до нього. Українська Католицька Церква виступає як справді народна, національна Церква, яка утверджує християнську мораль і любов до Бога через любов до України, її народу, бачить моральне оздоровлення народу через піднесення патріотизму і плекання любови до всіх народів. Вона промовляє до народу його мовою і в щоденних молитвах утверджує вказані вище принципи. Так, у *Молитвеннику християнської родини*, який є азбукою християнської моралі греко-католиків, їх дороговказом у житті, читаємо:

"Всемогучий Творче і Царю всесвіту Ісусе Христе! Ти цілим серцем любиш *весь людський рід*... Ми, діти українського народу, послушні Твоїй волі, *любимо всі народи* (підкреслення скрізь моє. — О. Г.), що Ти їх

відкупив своєю кров'ю на хресті, а той свій народ український любимо прередусім”.

В іншій молитві читаємо:

Отче всіх народів! Господи! Кріпи наш народ в боротьбі з ворогами, що хотіли би силоміць чи підступом відібрати нам право на існування, яким Ти сам зволив нас ласкаво наділити... Я не прошу на ворогів нашого народу кари... але благаю Тебе, *справедливий Отче всіх народів*, зменши зухвальство і нахабність наших ворогів” (підкреслення моє — О. Г.).

Таким чином, у наведених “Молитвах”, на яких виховується греко-католицька молодь з шестирічного віку, йдеться про любов до всіх народів, як братів, і разом з тим бринить благородне почуття патріотизму до рідного народу. Можливо, у тому єднанні Церкви з народом — її сила, яка допомогла Церкві вистояти і вижити протягом останніх десятиріч, повних жорстоких переслідувань і напередодні 1000-літнього ювілею Хрещення Руси-України засвітитися новим ренесансом, викликавши подив усього християнського світу.

Ні, не культивує наша Українська Католицька Церква розбрат між народами, не розпалює національної ворожнечі, якої сама зазнавала протягом сторіч, а будує твердий фундамент порозуміння між ними на основі взаємоповаги, гідності і братської любови.

Саме тому і нападають на Неї ті, хто дружбу між народами розуміє як асиміляцію слабших сильнішими.

Але такий погляд поволі відходить у минуле, а наша катакомбна Українська Греко-Католицька Церква знаходить все більшу кількість прихильників і віруючих.

«НЕ МОЖЕ БУТИ ВІЛЬНОЇ ПОЛЬЩІ БЕЗ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ»

Інтерв'ю з Яцеком Куронєм

— Звідки пішли ваші зацікавлення українською справою? Які джерела вашого знайомства з українцями?

— Це дуже довга історія. Я народився у Львові, а там, звісно, ця проблема була дуже актуальна. При тому я виростав у родині, можна сказати, соціалістичній, тоді це означало інтернаціоналістичній. Сьогодні це слово не звучить гарно, проте тоді воно означало... Гадаю, найкраще це можна пояснити ось на такому прикладі. Колись батько одного з моїх приятелів, ендек, сказав, що спільник мого батька (батько саме заходився відчиняти верстат) — українець. Тоді батько сказав: "Він ні, але я так". Ну, я дуже налякався, ще тричі перепитав, а тоді переконався, що це таки правда. Увесь день це мене мучило, бо у моєму рідному місті бути українцем — це страшна річ. Пізніше, увечорі, коли я прийшов до батька дізнатися більше про це, він спокійно сказав, що ні, що не в цьому справа. Кожна людина народжується кимось — українцем, євреєм, циганом, німцем, поляком.

У тому всьому було ще щось таке, що згодом я сам заторкнув. На якійсь зустрічі з українського питання мене запитали, чи я українець. Тоді прийшло на мене якесь таке прояснення і я сказав: "Також". "Що значить «також»? Значить, також українець?" "Ні. Перш за все я людина". Тому те, що мене єднає з українцями, є набагато сильніше від того, що евентуально може мене від них відділювати, навіть коли визнати, що приналежність до сконфлітованих народів є справді конфліктова. Це означає, що народи-сусіди мусять переносити конфлікти.

Отже маю право так сказати, що з незапам'ятних часів я займався українською справою. Я міг говорити про це в подробицях, дуже детально, тому що жив серед людей, які відчували ненависть до українців, а відчували її тому, що ніколи українців не бачили, не мали з ними ніяких контактів. Ось чому ця проблема мучила мене завжди. А потім прийшли часи погромів, це були роки 1943-1944. Сестри моєї матері були вчительками і працювали у сусідніх селах. Можна сказати, що ці погроми проходили на їхніх очах. Я не міг вирости іншою людиною. Я не міг відмежовуватися від тих проблем.

— Як ви оцінюєте розвиток цих стосунків останніми роками у Польщі? Що та хто міг би спричинити їх поліпшення?

— Я так собі міркую, що не можна говорити про розвиток цих стосунків чи евентуально навпаки — просто ніяких стосунків немає. Стільки лише, що держава є чужа, проте говорити про державні відносини немає смислу. Суспільство знов ніякої політики не веде. Натомість можемо говорити про явище повного перелицьовування відносин до інших народів, про перемагання польського націоналізму. Дуже багато молодих людей відкрило для себе проблематику національних меншостей, проблематику народів, з якими у нас існує стан напруження відносин, в тому числі й українського народу. Пишуть про це, говорять, влаштовують симпозиуми, пробують залучити до цього місцевих українців, які, слід пам'ятати, є переслідувані не тільки державою, значить, перш за все, державою, але також суспільством, поляками. Через це процес притягання українців проходить неймовірно важко, а втім, все таки він рухається вперед і ми переконані, що ми на правильному шляху, тим паче, що все більше набирає сили голос незалежного, громадського польського суспільства, і він є рішуче — ну, сьогодні не скажу інтернаціоналістичний. Це є універсалістичний процес. Звичайно, спричиняється до цього собор, екуменізм, але не тільки. Тут глибші джерела — свідомість спільної неволи у тоталітарній системі, у радянській системі, проте, знов скажу, — не тільки це. Гадаю, такий є дух часу, пов'язане це з процесами немов би меншання світу в наслідок розвитку техніки, нових технологій тощо.

— *Які були найтрудніші періоди у польсько-українських стосунках? Як гадаєте — нині радше не слід ними займатися, віддаючи перевагу сучасним проблемам, чи, може, все таки доцільно ними займатися?*

— Найтрудніший період — це, безперечно, час погромів. Звичайно, треба мати на увазі, що я тут говорю з польської точки бачення, українська, очевидно, буде інша. Можна тут говорити про польсько-українську війну 1918 р., ще раніше була Козаччина — все це, по-моєму, застарілі справи, думаю, що навіть війна 1918 року вже віддалилася. Натомість погроми — це проблема, якою необхідно займатися, просто треба подивитися, хто кого й коли різав, бож усе це не є таке однозначне. Є польське становище, яке каже, що українці різали поляків, і українське, згідно з яким різанами є поляки. Так як поляки переконані, що АК — це легендарна геройська організація, а упівці — це різуні, подібно, тільки навпаки, є в українському погляді. Це просто жажливо, що у найкращих журналах, які пишуть про ці проблеми, можна надібати такі речення, від яких мороз йде по спині. От для прикладу. В одному з чисел "Тигодніка повсехнего" поміщено спогади в'язня смертної камери на Мокотові. І цей в'язень каже: "Ми, політичні бойовики, сиділи разом з есесманами, різунами УПА". І далі додає: "Можливо, ці люди були теж ідейні, проте вони абсолютні

садишти". Отож я гадаю, що тут виринає проблема т. зв. фальшивої точки зору.

Розповідав мені один діяч "Солідарности", вуглекоп, голова Лігницько-Любінського регіону — забув його прізвище, — ім'я його Ромек, він походив з Волині. Він мені розповідав різні історії, як то батьки йшли жати і мати віддала його на цей час тітці, щоб вона за ним доглянула. І ось коли прийшли українці різати, він сховався під стіл. Вирізали всіх дітей, ну, взагалі всіх (слід пам'ятати, що це відбувалося на Волині, де ситуація тоді була найбільш напружена). Він вибіг з хати й побіг у поле до батьків. Ті люди, що працювали на жнивах, вже не повернулися додому, виїхали до рідних в околиці Грубешова. Це було польське село з сильними аківськими відділами самооборони. Вони розповіли місцевим мешканцям, що сталося. Реакція була така, що кожен узяв, що було під рукою, і всі разом пішли до сусіднього українського села й вирізали його до останнього чоловіка. Я кажу до цього Ромка: "Добре, Ромку, а що, якби ти походив з цього українського села? Ти б, певно, тоді казав так: прийшли поляки і всіх вирізали". А який був початок? Початок тане в гуші крові. Тому може вже назріла пора, щоб усе це дослідити й підрахувати, тим більше, що тут пропаганда довкруги цього питання є просто жахлива. Наприклад, у Бешадах, де були українські села, знищені пізніше поляками — військом та АК, трохи одними, трохи другими, — тепер показують людям ці спалені села й кажуть, що їх спалили українці. Саме так усім екскурсіям, що туди їздять, розповідають. Так про це можна прочитати у бешадських туристських інформаторах. Отже маємо тут до діла з повною мітологізацією свідомости. Тому пора вже порахувати, подивитися й сказати, як усе це насправді було.

— *Чому в неофіційній та офіційній пресі так мало пишуть про міжвоєнний період та про польські погані традиції щодо відносин до національних меншостей?*

— Багато пишеться про міжвоєнний період, можливо, про польські погані традиції щодо відносин до національних меншостей значно менше, але все таки й про це пишеться. А той факт, що цього взагалі не експонується, зрозумілий. Потрібно собі усвідомити, що поляки живуть в особливій ситуації. Підкреслюю — в особливій ситуації! Вони є народом гнобленим, якому топтали національну гордість багато-багато літ. І водночас ті ж поляки є тими, які гноблять інших. Тому для такого народу дуже важко зробити такий розрахунок. Це не американці, яким так легко розгрішати себе з погромів індіан, бо у них немає відчуття загроження. Поляки мають таке відчуття і тому шукають надолуження за всі свої приниження у світі уявної мітичної батьківщини — шляхетної, гарної, великої. Тут кожен дисонанс усе це нищить, а втім,

це не є вирішене питання, як перемогти оті упередження та міжнародні конфлікти. Ось бо коли починається говорити про те, що ми робили поганого, тоді люди вдаються до спротиву. З другого боку, коли людьми не трусонуті, тоді важко сподіватися будь-яких перемін, стереотип залишиться у своєму лігві. Я все таки вважаю, що треба про це писати, говорити й розумію, що цей процес рухається вперед дуже поволі, а втім, як на значення цієї проблематики, то вона займає досить багато місця у незалежній пресі.

— *Кілька літ тому ви сказали: "Не може бути вільної Польщі без незалежної України". Чи визнаєте надалі правдивість цього твердження, а коли так, то чому?*

— Звичайно, визнаю. Ця справа має немов би два русла. Одне — це русло політичне, тобто я маю на увазі те, що коли Росія панує над Україною, то це є імперіялістична Росія, яка звичайно намагається йти в Європу, а Польща стоїть на її дорозі, при тому слаба Польща. Бо коли Росія "проковтнула" Україну, то вона є такою державою, якій слід ставити опір. І це ж однаково торкається України — самостійність України мусить бути побудована на союзі з Польщею та Росією, отже на такому рівноважному укладі. І це є політичний порядок, це є просте і банальне. Є ще одне русло, котре з погляду нашого обивательського суспільства важливіше. Як сказав Маркс, не може бути свободним народ, який переслідує інші народи. Тому в ситуації, коли Україна не є вільною, ми завжди є немов би співниками цього злочину неволі. І це є щось таке, що нас обтяжує, обтяжує нашу свідомість, рішуче обмежує нашу свободу, калічить душу.

— *Чи питання польсько-українського кордону є серйозною проблемою для поліпшення наших взаємин?*

— Це не мусить так бути, але може. Мені здається, що слід було б визнати кордон, який існує нині, без огляду на те, в який спосіб його визначували, що біля нього робилося — маю на увазі справу виселення. Його треба обов'язково визнати. Проте, звичайно, якщо з цієї-небудь сторони появиться стремління відздобути ті землі, які нині є за кордоном, тобто поляки схочуть зайняти частину України, або навпаки, — тоді, без сумніву, ця справа почнеться від початку, тоді це може бути поразка. Сподіваюся, що польське суспільство розуміє це шораз краще.

— *Які конкретно дії могла б та повинна почати польська опозиція і суспільство, щоб допомогти українській меншості?*

— Вважаю, що ми вже почали такі дії. Добрим прикладом є напевно звернення *Тигодніка повшехнего*, у якому закликається польське суспільство допомогти українцям у будові гуртожитку для школи в Білому Борі. Такі дії нищать стереотипи думання і водночас пробуджують свідомість. Думаю, що таких починів

треба якомога більше. Йдеться про те, щоб обивательське суспільство справу національних меншостей зробило своєю справою, щоб визнати, що в рамках боротьби за права людини треба боротися за права національних меншостей, а також, що це є наша справа. І більш-менш якось у цьому напрямку ми йдемо. Ну, можу тут ще згадати факт створення Комісії для співпраці з національними меншостями. Гадаю, що тут треба буде зробити чергові кроки. Наприклад, покликати польсько-українське товариство, щоб воно зайнялося проблемою шкільництва та опікою над пам'ятниками культури, а через це й кшталтуванням нової постави, бо ж стосунки українців до поляків так довго не змінюватимуться, аж поки стосунки поляків до українців не зміняться. Ми бачимо, як швидко приходять реакції, коли тільки змінюється постава поляків. Ну, я не забуваю, що тут роками існувало величезне недовір'я, підозріння, а втім, я вважаю, що все це можна перемогти.

— *Чому так мало українців приєдналося до польської опозиції і так небагато пише в неофіційних виданнях?*

— Справді небагато. У моїх розмовах з українцями вони наголошують, що є українцями і вже тільки з цієї причини переслідувані (доволі строго). Бути ще додатково переслідуваними через свою опозиційну діяльність і таким чином втратити шанси на боротьбу за права українців вони не хотіли б. Саме так вони до цього підходять і ніяк не можна сказати, що помиляються.

— *Національне питання є головною проблемою Горбачова. В дійсності націоналізм неросійських народів може принести кінець усій радянській імперії. Як ви бачите ці проблеми і як повинні поляки реагувати на національні аспірації поневолених народів Радянського Союзу?*

— Думаю, що у мирі зі своєю совістю, тобто завжди треба сприяти національним аспіраціям. Я б не говорив про націоналізм неросійських народів, я б говорив про їхнє право вирішувати свою долю. Хочу тут підкреслити позитивний приклад рухів в Естонії, Литві та Латвії. Вони там зуміли національні вимоги вписати у рамки конституції і таким шляхом змінювати дійсність у своїх країнах. Звичайно, російський імперіалізм мусить провалитися, натомість, я думаю, така федерація народів сконфедерованих може залишитися — чому ні? Пригадую, що програма Української Гельсінкської Спілки говорить саме про такий процес — здобування все більшої самостійності в рамках одного державного організму. Як не дивитись — майбутнє світу саме в цього роду зв'язках. Я розумію цю політичну проблему. Хочемо того чи ні, — перебудова нині є шансом для всіх і коли б ці національні рухи мали довести до її провалу, тоді це було б дуже погано. А втім, не можна до цього так підходити, як про це висловився один голова радянської соціологічної установи. Він сказав: "Щож,

чи перебудові можуть пошкодити національні рухи? Таж вони так само є перебудовою, тоді чи перебудова може пошкодити перебудові?" Ну, коли так сприймати перебудову, як її сприймає російська демократія, тобто як революційний процес, що прямує до ліквідації сталінського тоталітаризму, як творення нового демократичного ладу, тоді її інтегральним елементом є національні рухи. Проте, як воно буває з політикою, може так трапитися, що ті національні рухи доведуть до якоїсь військової чи сильної збройної відповіді, що заблюкує перебудову, проте у зв'язку з тим сказати "облиште" — не можна.

Інтерв'ю провів кореспондент «Сучасности».

ВИЩА ШКОЛА (ГУКУС у Києві)

Володимир Покальчук

ГУКУС — це абрєвіатура й означає: Гурток культури українського слова. Об'єднував він багато студентів, може й сотню. Досить глянути на фото, щоб у цьому переконатися. У Гукусі брали участь і професура: Микола Зеров, Павло Филипович, Євген Тимченко, Михайло Калинович. 1925 року я застав цей гурток у повному розквіті. На перших же загальних зборах я був одностайно обраний головою гуртка. Було приємно. Але разом з тим відчував, що матиму з Гукусом великий клопіт.

Головою гуртка до мене був студент-історик Гавриленко, він же й організатор Гукуса. Не було в гуртку керівника-філолога. Професура не відмовляла в порадах, але ухилялася від керівництва. Багато засідань пішло на обговорення нав'язаних Гавриленком питань про державність української мови. Переважна більшість обстоювала думку, що українська мова державна, дехто ставив це під сумнів, вважаючи, що державною є тільки російська. Дебати були гострі, керівні кола в Інституті народної освіти дивилися косо на ці суперечки, не без підстави вбачаючи у них націоналізм. Я вважав зайвим для охочих глибше студіювати українську мову витратити час на балаканину про державність, але багато було охочих саме до гострих питань. Моя позиція і в різних інших питаннях була поміркованою, обминала закоханість архаїчними формами.

...Одного разу ми зібралися фотографуватися. У фойє крутився Олександр Корнійчук. Він у гуртку не був, але керівництво вагалось, чи помістити його на фотографії, адже за гуртком — ярлик націоналістичний. В останню хвилину Корнійчукові сказали "зникнути", і він залишив усіх, хто зібрався для фотографування.

Подорож на Зелений Клин

Серед членів Гукуса непомітно виникло питання про подорож на Зелений Клин. Ідея ця належала студентові останнього курсу хемічного відділу Кутинському. Він горнувся до Гукуса й приділяв увагу українській мові й українській літературі. У журналі *Життя й революція* Кутинський опублікував два оповідання з мисливського життя. Був він заочником. Працював на залізниці і користувався

правом під час відпустки на безплатний проїзд поїздом з Києва у будьякий найвіддаленіший кінець Радянського Союзу. Особисте життя склалося в нього не вельми добре і давало змогу виїжджати на довший час з дому.

Коли Кутинський сказав, що міг би поїхати в Зелений Клин (проїзд безплатний) і завезти кількасот *Кобзарів* Шевченка й продати там по номінальній ціні, я й ближчі мої товариші гаряче підтримали цю думку. Цього задуму не розголошували. Практики в таких справах не було жодної. Вважали, що робимо культурну, благородну, ідейну справу.

І Кутинський поїхав. Допомогли йому з багажем. Журилися, як то йому буде з пакунками по приїзді.

Минуло зо три тижні. Кутинський вернувся до Києва дуже втомлений, але веселий. Плян свій, сказав він, виконав повністю. Усе зроблено добре. Дуже вдоволений. Коли приїхав на Далекий Схід, то переконався, що живе там багато українців. Виходить українська газета, друкуються українські книжки. Відвідав він різні місця у Примор'ї. Скрізь переселенці з Полтавщини й Київщини. Зберегли свою місцеву говірку з Наддніпрянщини. В одному місті зупинився зі своїм багажем біля книгарні. Коли довідалися, що я привіз, зібралася повно людей. Порозхоплювали *Кобзарі*. Я не встигав збирати гроші, на вулиці утворився натовп. Довелось припинити продаж. Домоввся з книгарем, щоб допомагав продавати. Щоб задовільнити попит на *Кобзар* потрібні були тисячі екземплярів. Продавав книги і на другий день. Усе розпродав. Довелось йти в гості до кількох місцевих людей. Без кінця брала інтерв'ю молодь, цікавилася вступом до вищої школи. Україна для всіх місцевих людей видавалася екзотичною країною. Місцевій молоді здавалося, що в тогочасному Києві на вулицях гарцюють на конях запорожці.

ПРОФЕСУРА

Євген Тимченко

Видатний знавець української мови. Автор першого історичного словника української мови, перший том якого виданий при Радянській владі, а другий том з виданням затримався з політичних міркувань: ігнорування державного українського правопису, заперечення в численних випадках уніфікації з російською мовою, обстоювання архаїзмів тощо. Тимченко — автор першого підручника *Історичної граматики української мови для філологічних факультетів*, надрукованої за вимогою автора його правописом, "тимченківським". Це був оригінальний вчений, мав

багато друкованих праць. У науці лишив по собі послідовників. З іноземних мов добре знав французьку. "Мені здається, — жартував він, — що французьку мову я знав до народження". Загалом до тогочасних студентів ставився зневажливо: "Мій же Алкан, — казав він, — розумніший за сучасних студентів". Його лекції нас, студентів, не захоплювали. Він звичайно тримав у руках свій підручник *Історичної граматики*, водив по ньому пальцем і читав: "Такі маємо глосівки... Усе ясно, усе так зрозуміло. А далі йдуть шелестівки. І тут усе ясно і зрозуміло..." Таким порядком ішло читання підручника і далі. Воно нічого не давало. Вирішили чергувати на лекціях, стежити, щоб не було менше семи студентів, тоді лекція відбувалася. А от за два тижні до екзаменів ми всі були на лекціях. По закінченні виходили з аудиторії разом з професором. Оточували його і задавали різні питання, і не тому, що то були питання, які нас цікавили, а щоб звернути увагу на себе. Пригадую, Корнійчукові щастило добратися до Тимченка і сунутися коридором перед ним і трохи лівіше. Але Тимченко у таких випадках був неговіркий. Він розумів у даному разі студентів, та чим ближче надходили екзамени, професор здавався на їх атаки і ставав добріший...

До революції Тимченко був професором Варшавського університету. По смерті дружини він одружився зі студенткою Оленою Курило (єврейкою), яка згодом стала відомим знавцем української мови. Обоювала повною мірою мовознавчі погляди Тимченка. Найкращою її працею є *Уваги до сучасної української літературної мови*. Згодом вона залишила Тимченка й одружилася з Климентом Квіткою, фолклористом, етнографом, коли він овдовів після смерті Лесі Українки.

Тимченко звертав на себе увагу зовнішньою культурою, акуратним одягом, старанно укладеними пишними вусами. Росту був невисокого.

Приходячи до аудиторії, йшов з виразом власної гідності, вішав на гачок літнє пальто. Тоді розправляючи вуса, повертав до першої лави, за якою сиділи студенти, привітно усміхаючись, звертався до першої студентки: "А добрий день, пані Шапіро! Добрий день!" (Студентці Шапіро під 30 років, єврейка, вправно володіла українською мовою, лагідної вдачі, користувалася на курсі повагою). Тимченко після першого вітання вдавався до другої за порядком студентки — 18-річної завжди хворої Янко-Триницької: "Панно Янко-Триницька! Добрий день!". (Вона згодом працювала професором російської мови в Московському університеті, українську залишила зовсім). Професор йшов далі: "Добрий день, пане Комісарчук!" (староста нашого курсу). Далі загальний жест вітання. Професор ні до кого вже більше не підходив. Я сидів у третьому ряді. Біля мене — Завадович,

здається амнестований петлюрівець, полтавчанин. Звертаючись до будь-кого, Тимченко додавав "пан, пані". Йому дарували це, терпіли.

Михайло Калинович

Академік. Викладав мовознавство і в старшій групі французьку мову. Дійсний член АН УРСР. Головний редактор словників російсько-українського й українсько-російського. Автор цінних статей з українського мовознавства. Перекладач з іноземних мов. Починав наукову діяльність як санскритолог. Користувався загальною заслуженою повагою як учений, як гуманна чуйна людина. Його лекції з мовознавства слухали з великим задоволенням. Якимось він зауважив: "Цей курс я читаю вам у такому ж обсязі, як давніше це робив у старому університеті".

Розповідаючи про Індію, він на цій темі зупинявся, приносив на лекції докладну карту Індії. Приємно було слухати розповідь ученого, який захоплювався цим питанням. Йому треба було складати з мовознавства екзамен. Незадовільних оцінок він не ставив, зараховував усім. Незважаючи на це, екзамен був найтяжчий. Справа в тому, що, поставивши питання, він довго чекав відповіді і не давав навідних питань. Раз-у-раз було так, що професор мовчить, чекаючи відповіді, і студент перед ним і теж мовчить, бо не знає матеріалу. До всього ж Калинович мав звичку зідхати. У таких випадках студент готовий був провалитися крізь землю. А вивчити цей предмет повністю було неможливо, бо треба було й інші предмети готувати, та й громадська робота і різні засідання забирали багато часу.

Цікаво проходили заняття з французької мови. Усіх охочих вивчати французьку мову поділили на дві групи (старша і молодша). Я був зарахований до старшої групи (я ж закінчив гімназію).

Після поверхового ознайомлення з нами, Калинович сказав: Я хочу запропонувати ось такий метод наших занять. Оце в мене невелика книжка *Новелі Мопасана*. Кожний з вас візьме завдання перекласти українською мовою з французької одну новелю. Якщо переклади ваші будуть пристойні, обіцяю, що книжку Мопасана опублікуємо". Ми зраділи і наполегливо стали працювати. Мені випало перекладати оповідання "Отто батьки й Отто син". Я мав добрий французько-російський словник, дістав ще і другий на допомогу. Крім того, роздобув російський переклад творів Мопасана. І сів за роботу. Труднощі з'явилися зразу. Пішов за порадою до професора. Він сказав, що то ідіома, пояснив, але мені від того легше не стало. Виявилось, що у французькій мові

ідіомів багато. Незабаром нові труднощі. Одне трудне місце було пропущене у російському перекладі. Знову іду за порадою до професора. Він сказав, що академічного видання творів Мопасана російською мовою ще немає. Отож перекладачі дозволяють собі всякі відхилення, труднощів з перекладом у нас, студентів, було багато. Але справжні труднощі були попереду.

Я переклав уже половину оповідання. Гордий, що виконав багато, сів за стіл біля професора.

"Читайте! Спочатку французький текст, а потім свій переклад. Читайте ще раз, тільки поволі! Слухайте, як звучить у Мопасана і як й вашому перекладі. Порахуйте ось тут приголосні звуки. Скільки їх у вас і скільки в оригіналі".

Я без кінця червонів, переконуючись, що приголосні раз-у-раз у мене торохнуть, як немазаний віз, проїжджаючи по брукованій дорозі. Пам'ятаю, як Калинович радив: "Обов'язково читайте написане вголос і слухайте, як воно у вас звучить". Я цієї поради у своїй роботі дотримувався.

Микола Грунський

Український мовознавець-славіст. Доктор слав'янської філології. Опублікував близько 200 праць зі славістики, історії мовознавства, української та російської мов, літературознавства, педагогіки.

У нас Грунський викладав старослов'янську і російську мови. Завжди пам'ятаю його з сивою головою.

Практичні заняття зі старослов'янської мови відбувалися у спеціальному кабінеті. Ми обкладалися книжками, з цікавістю робили спроби аналізу глаголичного письма. Ми обкладалися книжками, з цікавістю робили спроби аналізу глаголичного письма. А в цій ділянці професор наш був найкращим знавцем у Києві.

Любив Грунський зосереджувати нашу увагу на етимології слів, на зворотах мови, різних мовних курйозах.

Микола Зеров

Літературознавець, поет і перекладач з французької, польської, латинської та інших мов. Професор викладав українську літературу. Його лекціями студенти захоплювалися. Слухати лекції М. Зерова приходили і сторонні люди — давні студенти, літературознавці. Мав феноменальну пам'ять. До своїх студентів звертався по

імені і по-батькові. Сторінками цитував літературні твори напам'ять. У мене контакт з ним установився зразу.

Якось покликав мене з коридору в деканатський кабінет і каже: "Знайомтесь!". А там сидів Кравчук, який закінчив блискуче Луцьку гімназію ще до мого закінчення гімназії років за вісім і який входив до українського гуртка, як і я. Ми тоді обмінялися інформаціями про гурток за його часів і пізніше, вже за моїх років. Кравчук — відомий математик. В невдовзі був репресований.

У Зерова я познайомився з його дружиною. Виявилось, що вона з Луцька і що з її братом Володимиром Лободою я вчився у Луцькій гімназії, були в одній класі.

Родинне життя у Зерова добре не склалося. Був у нього син. Десь на десятому році хлопець захворів на шкарлятину і вмер. Дружина Зерова в невдовзі вийшла вдруге заміж. Одного разу у Зерова я несподівано зустрівся зі своїм колишнім інспектором з Луцької гімназії Ромасюковим. До революції Ромасюков, а після революції — Ромасюк. Викладав він латинську мову. Гімназисти прозвали його Катіліною. Ми боялися його. А насправді то була добра людина. У нього на квартирі було два гімназисти: Валеріян Полішук і його молодший брат. Я і мої товариші з гуртка намагалися залучити Валеріяна до нашої організації, але з того нічого не вийшло.

Що єднало Зерова й Ромасюка? Латинська мова. Зеров захоплювався перекладами з латинської мови римських поетів. Крім того, Ромасюк викладав у школі українську мову в селі на Лівобережжі, в якому часто бував Зеров.

Якось у студентів нашого курсу виникла думка організувати єдиний і добрий запис лекцій Зерова з української літератури, а потім розмножити його, дати палітурку. Зеров був задоволений, пообіцяв редагувати наші записи. Студенти виділили кілька товаришів для запису лекцій. Доручено було вести конспект мені, Завадовичеві й Костюку, а студент Демидюк відредагований професором варіант переписував особливим почерком і давав його для розмноження (100 екземплярів). Виходило дуже гарно. Усі раділи.

Зайшов я якось увечорі на квартиру до Завадовича й ахнув від здивування: посеред кімнати на кріслі стояв великий портрет проф. Зерова, писаний фарбами. Завадович пояснив, що портрет робить його тесть Шульга, професор Київського художнього інституту. З поваги до вченого він охоче погодився зробити портрет Зерова безплатно. Змовилися, щоб Зеров вечорами на певну годину приходив до Завадовича, а там його вже чекав художник проф. Шульга.

Наближався кінець навчального року. Я був певний, що за

мною стежили, особливо за моїми відвідинами Зерова (відносив же я йому конспект Завадовича). Та непомітно над моєю головою зібралися хмари і враз вибухнула буря.

Одного дня після лекцій на українському відділі оголосили, що будуть збори. За столом з клаптиком чистого паперу появилвся Корнійчук. Ясно було, що йому доручили щось, пов'язане зі зборами. Водночас в аудиторію ввійшов незнайомий чоловік середнього віку. Швидко пройшов знервованою ходою і заховався за спинами студентів так, що він міг за всіма стежити, а його ніхто не бачив. Пізніше я часто згадував ці збори і пригадував обличчя незнайомого. Кінець кінцем, спинився на думці, що то був Орловський, один із слідчих органів безпеки, який в 1930-их роках вів разом з іншими мою справу. Носив він три "шпали", певне полковник. Орловський тоді якось сказав мені: "До 1925 року ваша біографія нас не цікавить, там претенсій до вас нет, а вот з 1925 року ваша біографія нас зацікавила".

Збори почалися, власне, без усякого вступу.

"Наш студент Покальчук, сказав Корнійчук, — це ворожий елемент, це петлюрівець". Заглядаючи у свою шпаргалку, він сипав, захлинаючись, усякий бруд на мене. Я був приголомшений несподіваністю нападу й абсолютною безпідставністю закидів і брутальної лайки. За кілька хвилин я зрозумів, що це тактичний удар збити мене з ніг, повалити, затоптати. Я спалахнув від обурення і пішов у наступ:

"Нагадаю вам, що я, по вашому, контрреволюціонер, ворожий елемент, у 1918 році був учасником багатотисячної студентської демонстрації. Узявшись за руки, співаючи революційних пісень, ми пішли подати урядові наш писаний протест. Та під цими червоними стінами нас зустріли залпи денікінських офіцерів. Було вбито 13 студентів. А далі кавалерія з нагайками. А де ви, Корнійчук, тоді були? Певне, за материну спідницю трималися. І у вас вистачило совісти ганьбити мене? Хто ви такий? Невже комсомолец? Ви в армії не були зовсім, а я на фронтах громадянської війни пробув майже чотири роки. Бойові накази з того часу, які позиції займали, які операції проводили у мене й нині є. А ви що тоді робили? Певне під столом удома вовтузились. І ще одне хочу згадати. Чи знаєте, що таке ревтрійка під час громадянської війни? Ні, не знаєте. А я був членом ревтрійки 1925 року, у Ленінграді голод був, а на Херсонщині золоту пшеницю гноїли в землі. Під моєю командою було 90 червоноармійців (піхота, кавалерія, з кулеметним взводом). А де ви були тоді, що робили? Подумайте і запитайте свою совість, якщо вона ще є!

А тепер про останнє. Зв'язок з проф. Зеровим. Це ж ви доручили мені писати конспект лекцій Зерова і відносити йому на

редакцію. Після закидів мені в цій справі і зважаючи на сумнів у доцільності згаданої праці Зерова, зазначений сьогодні тут, я відмовляюся продовжувати конспекти лекції Зерова”.

Невідомий гість (Орловський) раптом підвівся й вийшов з аудиторії. Це стало сигналом. Корнійчук з виразом мокрої общипаної курки вибіг з аудиторії і побіг доганяти Орловського.

”Треба віднести Зерову портрет. Портрет буде від студентів. Нас двоє. Треба взяти Костюка та ще когось, алеж не можна розголушувати нашого задуму, — сказав мені під час лекції Завадович. — Приходь до мене як стемніє”. Зійшлося багато. Завадович подбав про фотографії портрета. Зробили відповідний напис на звороті. Розуміється, було і ”дорогому” і ”від студентів”. Швидко й начебто непомітно пробігли від Завадовича до Зерова. Професор був попереджений і чекав нас. Був дуже радий. Ми побули у нього не більше десяти хвилин і пішли. Були раді, що доведи свій задум до кінця.

ХОЛОДНИЙ ЯР

Юрій Міщенко

Холодний Яр... Якесь таємнича, магічна сила є у цій назві. Сторінки історії багатьох поколінь переплелися тут з легендами та переказами. Скитські городища, давньоруські поселення і монастирі, юрми полоненців татарських набігів, шляхетська сваволя польських магнатів і непокірний дух козачої вольниці — все це як у калейдоскопі подій прошуміло Холодним Яром і полишило у ньому свої сліди, сліди у пам'яті народній та сліди матеріальної і духовної культури наших предків. Проте сліди ці ми можемо згубити у найближчому майбутньому. Важко переоцінити значення Чигиринщини, а особливо Холодного Яру, для виховання у нашого народу почуття патріотизму, любови до історії та рідної природи. Однак вкрай жалюгідний стан цієї, без перебільшення, народної святині викликає величезну тривогу та занепокоєння.

Похмурого травневого дня ми під'їздили до Холодного Яру зі сторони Тясмину. Хотілося якнайшвидше потрапити у це місце, яке мені, незважаючи на десятки тисяч кілометрів експедицій по всій країні, так ще й не пощастило відвідати. Соснові ліси, поля, заплава Тясмину, мальовничі села та хутірки пропливали за вікном авта і нарешті за селом Мельники відкрилася велична панорама порослих дрімучим лісом пагорбів та байраків — Холодний Яр. Сонце на цей час нарешті розірвало щільну завісу хмар і старезна діброва постала перед очима у всій величі свого яскраво-зеленого буяння. Вікові дуби, ясени, клени, липи, граби стали сторожею на межі степів, густо тінню закриваючи глибочезні яруги і балки, на дні яких навіть у найясніший сонячний день похмуро та прохолодно. Напевно звідси і назва — Холодний Яр...

Чотирьох днів було замало, щоб побачити і відшукати все, що цікавило мене тут, проте побачене і почуте справило величезне і незабутнє враження. Враження подвійне, коли гордість за героїчні сторінки історії народу змішується з болем за варварське ставлення до нашої величної природно-історичної пам'ятки та роздумами про її майбутнє. Ось ці змішані враження і хочеться висловити роздільно, так би мовити, "до", "нині" і "потім".

Сторінки історії (хронологія подій Холодного Яру)

VII—IV тисячоліття до Хр. — на верхній водороздільній частині Холодного Яру існувало величезне укріплене скитське городище,

яке займало площу понад 60 гектарів. Величні вали, що у народі отримали назву Змієвих, які оточували городище, збереглися і понині під пологом лісу. Близько сотні курганів та могильників, що вражають уяву навіть людини мало знайомої з історією та археологією, утворюють один із найцінніших пам'ятників археології на Україні.

1036 р. — побудова тут, на окраїні Київської Русі, Мотронинського монастиря на відзнаку перемоги Ярослава Мудрого над половцями.

1363 р. — об'єднане литовсько-руське військо під проводом литовського князя Ольгерда у битві на берегах Тясмину поблизу Холодного Яру здобуває перемогу над татарами.

1568 р. — гетьман війська запорізького Сагайдачний відбудовує Мотронинський монастир, який на той час мав не лише релігійне, але й стратегічне значення, бо знаходився на перехресті Чорного та Чумацького шляхів.

Початок XVIII ст. — заснування Холодноярської Січі.

Травень 1768 р. — у відповідь на розгул польських конфедератів на Правобережній Україні, Холодний Яр стає центром гайдамацького руху "Коліїщина" під керівництвом М. Залізняка та І. Гонти. Саме тут, в урочищі Гайдамацькі криниці, поблизу Мотронинської Троїцької церкви повстанці освятили свою зброю (ця подія оспівана Кобзарем у поемі "Гайдамаки"). У 1768 р. табір повстанців відвідав О. Пугачов. Коліїщина, — одна із найяскравіших сторінок історії козацтва, стала одночасно і останньою трагічною сторінкою козацького руху. Народна пам'ять зберегла сліди Гайдамацької Січі у вигляді назв окремих урочищ — Склик, Гульбище, Гайдамацькі криниці, Гайдамацький яр, Поташний яр, Бойкова лука, яри Січ, Скарбний та Свячений. На території лісу знаходяться могили козацьких отаманів Гната Голого і Йосипа Шелеста.

У XIX ст. в Холодному Яру перебували повстанці Кармелюка та війська декабристів. Неодноразово його відвідував Т. Шевченко.

Під час Другої світової війни тут (у різні роки) перебувало 11 партизанських загонів та з'єднань. Холодний Яр був свідком трагедії хутора Буди, 82 жителі якого були розстріляні на узліссі у травні 1943 р. німецькими окупантами за допомогу партизанам.

Славна та надзвичайно насичена історичними подіями ця земля. Проте нехтування своєю спадщиною в останні десятиріччя неухильно веде до деградації цього унікального природно-історичного пам'ятника, його забуття та запущення.

Сьогодні

Холодний Яр — це, власне кажучи, не один, а п'ять глибоких

розгалужених ярів загальною довжиною близько 250 км та площею до 30 тисяч гектарів, які беруть свій початок на високих пагорбах правобережжя Тясмину. Вінчає найвище місце Холодного Яру шпиль Троїцької церкви колишнього Мотронинського монастиря. Із дзвіниці церкви відкривається велична панорама придніпровських пагорбів, полів, гаїв, лук, мальовничих сіл і хуторів. Звідси видно Дніпро, руїни старого Онопріївського монастиря і навіть Черкаси. Природно-історичним ядром цих місць є стара діброва площею близько 6 тисяч га, що має неоціненне природоохоронне, історичне, археологічне та культурне значення. Найбільш насичене історико-археологічними пам'ятниками так зване Скитське (Мотронинське) городище, де знаходиться і Троїцька церква, — водороздільна частина Холодного Яру, з усіх сторін оточена столітніми дібровами, які самі по собі мають непересічну наукову цінність.

Незважаючи на важку історію, цей природно-історичний комплекс віками зоставався під опікою людей завдяки існуванню Мотронинського монастиря. Проте у 20-ті роки монастир закрили і з того часу процес занепаду історичних та природних пам'яток розвивається прогресуючими темпами, досягаючи свого апогею у кінці 60-их — на початку 70-их років, коли було остаточно знищено рештки монастирських споруд, розкорчовано церковний сад, розорано скитські кургани і козацький цвинтар. І досі на місці цвинтаря знаходять старовинні монети, що після чергової оранки з'являються на поверхні ґрунту. Цей акт вандалізму було вчинено тодішнім керівництвом колгоспу ім. Крупської всього із-за якихось 60 гектарів орних земель. Дійсно пророчими виявилися слова Великого Кобзаря: "... а на Січі мудрий німець картопельку садить". Та ще й півбиди, коли б то "німець", а то ж "свої", наші земляки, — люди, що виростили тут і не задумалися, на що підняли руку. До якого ж зубожіння духу, етично-культурної бідності опустилися нащадки волелюбних гайдамак, якщо самі вгризлися ножами бульдозерів та плугів у саме серце своєї історії? Від усього колись величного ансамблю, змальованого пензлем Тараса Шевченка, залишилася лише напівзруйнована церква та декілька старих дерев. А пам'ятники історії та архітектури потерпіли поразку у сумнівній "битві за урожай". Сама церква, що залишилася останнім свідком гайдамаччини, знаходиться у жалюгідному стані. Власне, це вже не церква, а лише її кістяк — без вікон, дверей, з обдертою крівлею. Навіть старовинні ковані решітки на віконницях якийсь хазяйновитий дядько вирізав для потреб свого господарства. Черкаське відділення товариства охорони пам'яток культури за два роки реставраційних робіт спромоглося лише поставити риштування та почати заміну даху на куполі церкви. Якщо реставрація буде йти такими темпами, то швидше можна чекати не врятування церкви, а її остаточного зруйнування. У стінах та на

підлозі храму зяють проломи — кажуть, що, за переказами старих людей, десь тут заховані монастирські скарби, — отож їх уже пробували відшукати. Як і на багатьох інших занедбаних історичних спорудах, всі стіни церкви густять автографами заїжджих екскурсантів — від скромного "Ігор + Оксана = любов" до написів із лексикону "графіки" громадських вбиралень. Вершать панораму "автографів" величезні букви на фронтоні церкви: "Этот монастырь — жертва жидов". Объ. "Память". Мабуть, шовіністичне об'єднання у такий спосіб вирішило зробити і свій внесок у глумлення над історією народу.

Сумне враження справляє урочище Гайдамацькі криниці — місце, де гайдамаки святили зброю на початку повстання. Гайдамацькі криниці — це невеличкий лісовий ставок із джерелами, розташований у глибокому яру під валами Мотронинського монастиря. Колись гарний ставок нині остаточно замулений і перетворився у болото. Не можна сказати, що тут не буває людей — від церкви сюди веде добре утоптана стежка. Проте залишки багать, побиті пляшки та сміття свідчать про те, що не історією і природою цікавилися люди, які приходили до Гайдамацьких криниць.

Трохи більше поталанило скитським курганам, могильникам та Змієвим валам, розташованим поблизу, у лісі. Власне, ліс їх і врятував. Проте доля і цих пам'яток, вік яких щонайменше 6 тисячоліть, теж незавидна. Майже всі кургани розкопані. Розкопували їх у минулі часи, шукаючи золото; кажуть, що розкопують і нині, проте не археологи, а "скарбшукачі". У навколишніх селах можна почути перекази, бувальщини та небилиці про безліч скарбів, захованих у лісі. От і спотворюються безцінні пам'ятки, а покласти край цьому місцеві власті так і не спромоглися. До речі, Мотронинське городище внесене до переліку пам'ятників культури, що мають міжнародне значення, тобто вони є не лише нашим надбанням, але й надбанням усього людства. Та чи знають про це у Чигиринському райвиконкомі і Кам'янському лісгоспзагу, яким підпорядковані землі Холодного Яру? Часи сталінізму, застою та маланчкізму зробили свою темну справу, затуманивши і відбивши у людей історичну пам'ять, навмисне викреслюючи, спотворюючи і замовчуючи цілі сторінки історії. Особливо гостро відчуваєш це у Холодному Яру, деградація пам'яток якого нині дійшла до граничного стану.

Безпосередньо біля Мотронинської Троїцької церкви розташований унікальний комплекс монастирських печер загальною довжиною до 10 кілометрів, серед яких були навіть підземні церкви і в'язниці. Цей печерний комплекс має багато спільного з підземними спорудами Київсько-Печерської лаври і його культурно-історичне значення ще не отримало точної оцінки фахів-

ців. Цей підземний ансамбль також неухильно деградує, багато печер обвалилося, інші ж доступні будь-якому відвідувачеві (а який середній рівень культури екскурсантів добре свідчать автографи на церкві).

Розмах занепаду пам'яток Холодного Яру, можливо, був би ще більшим, якби у часи застою не знайшлося його захисника. Власне кажучи, значна частина того, що дійшло до нас — не абияка заслуга великого ентузіяста та патріота Олександра Найди. Не за службовими обов'язками, а за покликом серця ця людина зробила максимум можливого на той час, щоб зберегти хоча б частину народної святині від спотворення та забуття. Саме його заслуга у перетворенні найціннішої в історичному та природоохоронному відношенні ділянки лісу у пам'ятник природи. По крихтах збираючи інформації про Холодний Яр, Олександр Найда склав детальну схему розташування основних історичних, археологічних і природних пам'яток лісу і підготував путівник по Холодному Яру. При його активній участі були встановлені пам'ятні знаки у багатьох історичних місцях лісу. Нині О. Найда на пенсії, живе у Чигирині. Справа багатьох років його життя — путівник по холодноярському лісу і дотепер ще не опублікований. Чи вистачить сил у вже немолододі людини "пробити" публікацію? Якщо ні, то ми ризикуємо зазнати ще одну втрату — згубити рукопис, інформацію до якого зібрано зі свідчень людей, яких уже немає в живих, втратити, нехай аматорське, проте унікальне дослідження і у черговий раз збіднити себе.

Ще раз поталанило Холодному Яру на господарів. Нині тут працює подружжя Василь і Любов Загреби. Лісгосподарники за фахом, вони прикладають багато сил і вільного часу для збереження Холодного Яру, розширення його охоронної зони, обмеження втручання господарників у найцінніші ділянки лісу. Але чи може лише ентузіязм людей бути хоча б мінімальною гарантією збереження холодноярської спадщини? Певно що ні. Адже може трапитися, що завтра у лісництві буде новий господар, якому всі ці справи будуть зовсім байдужі... Саме так суміжна частина лісу — Грушківське лісництво, нещадно експлуатується і втрачає своє значення як етальон природи. Значна частина лісів, що входить у єдиний природний комплекс Холодного Яру взагалі підпорядкована Державному лісовому фондові і знаходиться у користуванні місцевих колгоспів. Не те, що про охорону цих лісів, а навіть про самі елементарні методи ведення лісового господарства там не може бути й мови. Колгоспні гаї спотворюються і деградують, перетворюючись у зарості чагарників та убогі лісові монокультури. На превеликий жаль, один з найбільш унікальних пам'ятників природи — тисячолітній дуб Залізняка та його "внук" — 600-літній дуб, ростуть саме в такому колгоспному гаю поблизу хутора Буда,

на землях уже "прославленого" знищення Мотронинського городища колгоспу ім. Крупської. Про надійну його охорону нині годі й говорити, а дерево без догляду вже всихає і без термінового втручання може швидко загинути.

Таке то безрадісне сьогодніє Холодного Яру.

Перспективи

Як уже йшлося вище, Холодний Яр — це не тільки унікальний пам'ятник історії, а й унікальний пам'ятник природи. Віковий праліс, що густо обступив Мотронинське городище і заховав під кронами дерев безліч таємниць історії, є одночасно і унікальним еталоном природи, що не має аналогів на всьому Придніпров'ї. Незважаючи на інтенсивну багатовікову експлуатацію тут і понині збереглося немало ділянок віком понад 100 років, на яких природа залишилася майже не зміненою господарською діяльністю. Особлива цінність лісу у його винятково високій продуктивності. Запаси деревини тут досягають 500 кубометрів на гектар, причому на переважній частині лісу домінують такі цінні породи як дуб і ясен. Більшість ділянок Холодного Яру може служити джерелом етального насінневого генофонду. Значення таких етальонів виняткове, тому що за останні десятиріччя на Україні вони різко скорочуються за площею або ж деградують і нині знаходяться на грані зникнення.

З дитинства ми чуємо заповідь "Посади дерево!" Суть цієї заповіді не лише у тому, щоб посадити якенябудь дерево, а і в тому, щоб воно принесло користь та прикрасило природу. Про убогі лісові монокультури, які шаленими темпами витісняють у республіці природні ліси, такого, на жаль, не скажеш. Щоб відновлювати вирубані ліси, потрібно, щоб на їх місці виростили не безрадісні "посадки", а високопродуктивні дерева аборигенних (місцевих) порід. У цьому відношенні значення Холодноярського лісу дійсно неоціненне. Тут росте до 150 видів дерев та чагарників, більшість яких входить до складу саме етальонних (або, як їх ще називають лісівники, — високобонітетних) фітоценозів. Нинішні ж темпи та обсяги лісозаготівель у регіоні, безсумнівно, приведуть до господарського освоєння (фактично — спотворення) холодноярської екосистеми. Виділення 950 гектарів лісу для пам'ятника природи мало значення чисто символічного природоохоронного акту, адже статус пам'ятника природи (і навіть заказника) не виключає господарської діяльності на його території. Не треба мати особливо великої фантазії, щоб уявити, що це значить. Як тільки ліс досягне досить солідного віку, у якому лісівники називають його перестійним, він може бути попросту вирубаним. На його ж місці виросте вже зовсім інший ліс, що не буде ні еталоном, ні пам'ятни-

ком природи. Саме таким чином високопродуктивні діброви Правобережжя на наших очах вироджуються у малоцінні грабові гаї, під густою тінню яких дуби вже не відновлюються. Наочним прикладом таких негативних змін служить Канівський заповідник. Незважаючи на десятиріччя охоронного режиму, він так і не став етальною природою (та й навряд чи стане ним у майбутньому), тому що структура лісу у результаті бездумних вирубувань була остаточно спотворена ще до заповідання.

Свідченням унікальності та стабільності екосистеми Холодного Яру є також величезні площі ведмежої цибулі (левурди) — досить рідкісного на рівнинній Україні виду, який повсюдно швидко зникає. Навесні ця рослина густим килимом лапатою листя та білих суцвіть покриває схили і днища балок, що надає Холодному Яру неповторного кольориту. Рослина ця занесена до "Червоної книги УРСР" і її охорона не менш важлива, ніж охорона пам'яток археології. В урочищі "Зубкове" росте одна з найрідкісніших рослин України — бересклет карликовий. Ця рослина — свідок давноминулих часів, коли мільйони років тому на території України росли субтропічні ліси, збереглася лише у небагатьох місцях республіки і повсюдно знаходиться на грані зникнення. У Холодному Яру вона може зникнути вже за декілька років. На території лісу гніздиться щонайменше 80 видів птахів, серед яких такі рідкісні види як орел-карлик та голуб-синяк. Багата також фауна ссавців, плазунів та земноводних. Рослинний і тваринний світ Холодного Яру вивчений ще далеко неповно, особливо це стосується надзвичайно багаті фауни безхребетних тварин.

Збереження природи Холодного Яру вже давно турбує науковців. Саме тому цей унікальний куточок Придніпров'я включений до перспективного плану розвитку мережі заповідних територій України. Згідно з цим планом у 1995 році він має бути заповідним. Це на папері... А в дійсності не припиняється вирубування лісу. Чи не спіткає Холодний Яр доля Чорного лісу, в якому лісівники повирубували практично всі етальонні ділянки, лише довідавшись про те, що у перспективі ліс буде заповідником?

Проте навіть заповідання Холодного Яру не дасть можливості вирішити всі його проблеми. Адже є ще й археологічні та історичні пам'ятки. Заповідники ж їх не зобов'язані охороняти. До того ж навіть заповідання не скоротить потік екскурсантів до Холодного Яру, та й навряд чи варто було б його обмежувати. А це також несумісне із заповідним режимом. Думається, що найбільш доцільним було б створення тут природно-історичного національного парку. Такий парк міг би не лише зберігати природу, а й служити важливим фактором історичного та екологічного виховання. Саме у такому випадку по Холодному Яру можна було б прокласти екологічно-історичну стежку, по якій без шкоди для

природи, у супроводі досвідчених гідів, і проходив би маршрут бажачих проникнути у таємниці історії та природи. Безперечно, при значному підвищенні рівня екологічної та історико-культурної свідомости народу, що ми бачимо в останні роки, Холодноярський національний парк досить швидко окупив би всі затрати на його створення.

Як би не ставилося питання з майбутнім статусом Холодного Яру (чи то заповідник, чи то національний парк), безсумнівним є одне — неповторну народну святиню потрібно негайно рятувати. До речі, участь у збереженні та відтворенні пам'яток Холодного Яру може взяти також і Православна Церква. Представник Українського екзархату, владика Палладій, висловив готовність духовенства на відновлення Мотронинського монастиря, якщо згоду на це дасть Черкаський облвиконком. Зберегти холодноярську спадщину нам потрібно сьогодні, — вже дуже багато чого безповоротно втрачено, вже дуже багато згаяно часу... Нашадки не захочуть зрозуміти нас, якщо ми цього не зробимо!

ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ВЧЕНИЙ ВАСИЛЬ БІДНОВ

Ю. Г.

Хочу познайомити наших читачів з одним із визначних вчених проф. Василем Олексієм Бідновим.

Народився В. Біднов 2 січня 1874 р. у містечку Широке Херсонського повіту в сім'ї заможного селянина-хлібороба. Звідти походять і його літературні псевдоніми — В. Степовий і В. Широчанський.

Містечко Широке було чисто українське, і можна сказати, що Біднова вже з колиски оточувала українська народна стихія, хоч в цілому його оточенні панувала офіційна, себто російська мова, школа і т. п. Вчився В. Біднов спочатку в Широчанській однокласовій школі, а згодом у Херсонському духовному училищі та Одеській духовній семінарії. Вчився він дуже добре.

Національна свідомість пробудилася у ньому шойно під впливом "смотрителя" школи М. О. Лашенка, батька відомих українських діячів В. і Р. Лашенків.

В Одесі Біднов познайомився з багатьма українськими діячами — М. Комаровим, Є. Чикаленком, о. Василем Лопатинським, Ганною Чикаленко-Келлер, яка згадує про це у своїх дуже цікавих спогадах, та іншими.

Духовну семінарію закінчив у 1896 р. і став народним вчителем. Два роки вчителював у початкових школах міста Миколаєва на Херсонщині, а також викладав добровільно і безплатно у недільній школі для дорослих. У серпні 1898 р. вступив до Київської духовної академії і разом з С. Липковським відіграв важливу роль серед української студентської молоді і особливо у семінарській громаді, що з неї вийшло стільки заслужених українських діячів. Тут він разом з товаришами часто бував у Я. Кониського, який мав великий вплив на формування його національного світогляду і залучив Біднова до співробітництва у бібліографічному відділі *Записки Наукового Товариства імени Шевченка* у Львові. В Києві він одружився з Любов'ю Жигмайло.

Після закінчення академії Біднова, призначили до Астраханської духовної семінарії викладати історію й "обличение" (виявлення) розколу і сектарства. Життя в далекій і брудній Астрахані не було йому мило, як сам він писав у автобіографічній записці: "Три речі робили мені це життя неприємним: антипатія до нав'язаних дисциплін, шкідливий клімат та неукраїнське оточення". На щастя, вже за рік, у вересні 1903 р., він був переведений до Катерино-

слава на посаду помічника інспектора духовної семінарії і викладача цілої низки предметів — психології, історії філософії, гомілетики і навіть німецької мови. Щойно у 1905 р. доручили йому викладати його власний предмет — загальну "гражданську" історію.

У Катеринославі в тому часі помітний був український рух. Тут скупчилося чимало української інтелігенції, головню вчителів середніх шкіл і службовців управління Катеринославської залізниці. Особливо слід згадати С. Липковського, С. Іваницького, М. Богуславського, М. Кузьменка, І. Трубу, М. Ємця, Д. Яворницького, який став директором новозаснованого Музею запорозької старовини імені А. Поля. Навіть між навколишніми поміщиками було немало таких, які активно підтримували український рух, як, наприклад, Биков, подружжя А. і Г. Куличенки. Саме тоді, перед першою російською революцією, наростав так званий визвольний рух, а разом з тим дуже зросла і українська національна свідомість і то не тільки серед інтелігенції. Вона захопила й широкі кола робітників місцевих великих заводів та селян навколишніх сіл. Як тільки вибухла революція 1905 р., катеринославці зараз же заклали товариство "Просвіта", яке стало головним центром українського культурного життя на цілий район. Тут відбувалися лекції, концерти, вистави тощо. Головою "Просвіти" став С. Липковський — учитель духовних шкіл, людина дуже ідейна. Рівночасно було засновано тут перший орган — *Добра порада*. Великий успіх серед селян здобула *Селянська спілка*, яку заснували А. Синявський, А. Куличенко та інші.

Біднов був одним з фундаторів "Просвіти", був її головою, секретарем, писарем, членом ради. Читав публічні лекції з історії України і то не тільки вдома, але й по різних містах. Там він ближче познайомився з Б. Грінченком, М. Дмитрієвичем, В. Шеметом, С. Шелухіном і іншими.

На жаль, у 1907 р. верх взяла реакція і почалися урядові репресії. Епархіальне начальство в особі архиєрея і ректора семінарії почало погрожувати Біднову і рішуче наполягати, щоб він залишив свою діяльність у "Просвіті", не читав українських лекцій і т. п. Довелося скоритися, бо інакше прийшлося б розпрощатися зі службою на Україні. Зате з тим більшою енергією взявся він за наукову працю, розуміється, на полі українознавства, особливо в ділянці історії Запоріжжя і взагалі степової України.

Найбільшою мрією Біднова біло дістати посаду професора в якійсь високій школі, щоб жити в більшому осередку й не бути в такій залежності від свого начальства, як учителі середніх шкіл. Нарешті став секретарем катеринославської Губерніяльної Ученої Архівної Комісії (товаришем голови й фактичним керівником Комісії був А. Синявський), а рівночасно редактором її *Літопису*, де друкувалися праці виключно з місцевої історії, етнографії, мис-

тецтва і де Біднов помістив ряд своїх розвідок та матеріалів з історії останніх часів Запоріжжя і нової колонізації степової України. Він обтяжився ще педагогічною працею — крім семінарії викладав задля заробітку і в інших приватних гімназіях, так що тільки з великим трудом знаходив вільний час для своїх архівних занять, які були, властиво, його духовним відпочинком.

З 1909 р. українське життя в Катеринославі, особливо діяльність "Просвіти", починає знову оживати. До Катеринослава прибули нові сили: Н. і Д. Дорошенки, Є. Вировий, Ю. Павловський, Г. Денисенко, Н. Щоголов, А. Гарканцева, Г. Косянenkova, М. Шурина і багато інших. "Просвіта" ширилася по цілій губернії мов гриби після дощу. Але не треба думати, що всюди був тепер такий лібералізм. Тільки випадково на Катеринославщині вищі адміністративні посади займали ліберальні особи, включно з губернатором.

В 1910 р. Біднов узяв активну участь у виданні двотижневика *Дніпрові хвилі*, що виходив до середини 1913 р. під редакцією Д. Дорошенка, а відтак — під редакцією В. Біднова. Згодом перебрала на себе як "Просвіту", так і журнал його дружина Любов Біднова, талановита письменниця (писала під своїм дівочим прізвищем Л. Жигмайло).

У 1911 р. колишні професори Біднова з Київської академії не забули про свого учня і раз-у-раз виступали з проєктами дати Біднову якусь катедру в академії (новітньої історії, історії Росії або археології). З такими пропозиціями виступали В. Завітневич, Ф. Титов, М. Петров (відомий історик української літератури). Професорська рада академії значною більшістю голосів висунула Біднова на доцента історії Росії. Але синод не затвердив цього обрання із-за доносу одного з професорів тієї ж академії, що на доказ "неблагонадійности" надіслав до синоду приватного листа В. Біднова, написаного українською мовою. Хоч зміст листа був найневинніший, але мова зраджувала його українство. У тому самому році запропонував йому співробітництво історично-філологічний факультет Харківського університету і обрав його приват-доцентом історії Церкви з тим, щоб він, залишаючись у Катеринославі, міг приїздити щотижня на виклади до Харкова. Але духовне начальство В. Біднова заборонило йому таке "совместительство", а покинути семінарію задля дуже малої доцентської платні й переїхати до дорожчого університетського міста В. Біднов, маючи вже доволі велику родину, не наважився.

Невдача з професурою, однак, не відбила йому охоти до науки. Він з попередньою енергією працює в архівах і бере участь у всеросійських археологічних з'їздах, де виступає з доповідями, відгукується на кожен український захід, пише популярні брошури українською мовою.

Перша світова війна, як і скрізь, загальмувала українське життя в Катеринославі, але не припинила його зовсім. І хоч адміністрація закрила в кінці 1914 р. "Просвіту", її діячі зорганізувалися під фірмою філії місцевого "Научного общества" і продовжували свою діяльність. Так Д. Дорошенко читав українською мовою прилюдні лекції про Галичину, про Івана Франка. Родина Біднових брала активну участь в усіх українських організаціях — Комітеті допомоги галицьким засланням, в українському дитячому садку, в Комітеті біженців тощо.

Вибух революції 1917 р. поклав край усім перешкодам і заборонам, які гальмували українську діяльність. Біднов кинувся, можна сказати, у сам вир життя: організував мітинги, з'їзди, збори, засідання, наради, редагував щоденник *Вісник товариства, Просвіту*, український випуск земської газети *Наше життя*, а в 1917-1918 рр. став членом та головою Українського педагогічного товариства, організатором і керівником педагогічних курсів Катеринославського повітового земства, читав лекції з історії України на курсах українознавства у кількох містах. Крім того видав цілу серію популярних книжок і кілька власних.

У 1918 р. в Катеринославі засновано приватний російський університет, ректором якого став відомий історик проф. М. Любавський. Він і запросив Біднова викладати в ньому історію України — українською мовою. Але Біднова вже чекала професорська кар'єра в українському університеті в Кам'янці Подільському, де мав викладати історію української Церкви на історично-філологічному факультеті. Тут він також взяв активну участь не тільки в своєму університеті, але й у місцевому громадському житті: став членом кам'янець-подільської філії Українського Національного Союзу та інших організацій. У 1919 р. при Кам'янець-Подільському університеті було засновано богословський факультет, і Біднова обрали деканом. На цьому становищі він пробув до кінця 1920 р., коли був обраний головою Українського педагогічного товариства і головою Кирило-Методіївського братства. Він і далі викладав на різних курсах та в університеті, де, крім історії української Церкви, читав ще загальний курс історії України. Дописував також до місцевої української преси.

Два роки перебування в Кам'янці-Подільському були дуже бурхливі. Місто двічі захоплювали більшовики. Одного разу вони заарештували разом з групою місцевої української інтелігенції і Біднова. Коли наближалось українське військо до тюрми, де сидів Біднов, Л. Білецький та інші, під'їхав більшовицький "грузовик", навантажений озброєними вояками, щоб вимордувати всіх в'язнів. Але саме в той момент наспів український загін під проводом сотника Чижевського і так влучно обстріляв тюрму, що більшовики розбіглися і в'язні були врятовані.

Не чекаючи дальших репресій, Біднов відійшов з військовою частиною за Збруч, де вони були інтерновані поляками і попали в табір у Ланцуті. Його родина залишилася на Україні, а з ним був тільки найстарший син Арсен, який у кінці 1921 р. виїхав до Праги, щоб учитися там у високій технічній школі, а Біднова запросили викладати історію Церкви в Духовній семінарії у Крем'янці на Волині, де йому доручили також редагувати двотижневик *Православна Волинь*. Але у Крем'янці дійшло до непорозуміння з місцевою адміністрацією і весною 1922 р. він переїхав до Праги, де вже був перенесений з Відня Український Вільний Університет. Там Біднов був обраний на катедру історії української Церкви на філософському факультеті. Розпочався новий період його скитального життя, позначеного не лише розлукою з родиною, але й трагічною смертю сина Арсена, вже інженера, який втопився в липні 1928 р., купаючись у Влтаві. З того часу дорога йому могила на Ольшанському цвинтарі у Празі стала місцем постійних відвідин.

У Празі Біднов міг спокійно віддатися науковій праці. Висиджував у бібліотеках університету, національного музею, написав і опублікував ряд розвідок, видавав популярні нариси у різних українських видавництвах, викладав в українському університеті, а якийсь час і в Українській господарській академії у Подєбрадах. Охоче виголошував доповіді в Товаристві української культури, працював над організацією Музею визвольної боротьби України, де був членом управи. Але найулюбленішою установою для нього було Українське історично-філологічне товариство, засноване 30 травня 1923 р. у Празі, до якого належали також П. Андрієвський, Д. Антонович, Д. Дорошенко, О. Колесса і В. Щербаківський. Біднов був секретарем товариства аж до свого переїзду до Варшави (1928), до організованого при Варшавському університеті православного богословського студіюму. Тут пробув він останні 6 років свого життя. Йому довелося дуже напружено працювати: мав багато лекцій (викладав історію стародавньої Церкви й літургіку, до того ж польською мовою, яку мусів спеціально вивчати). Почував себе дуже самотньо, бо крім проф. О. Лотоцького не мав нікого, тому весь час віддавав викладам і науковій праці. Щастям його було, що володів надприродною гуманністю, що любив студентську молодь і вона любила його, а він не раз приходив їй на допомогу. Більшістю своїх симпатій почував себе зв'язаним з Прагою, до якої дуже звик і кожного літа їздив туди, бо там залишилися близькі друзі.

Доля не поскупилася на тяжкі удари. Через українські переконання він не міг у свій час дістатись на катедру до високої школи й мусів віддати кращі роки життя одноманітній виснажливій праці вчителя середньої школи. Задля короткої доби відродження української державности відпокутував довгими роками поневіряння на

чужині, серед злиднів і турбот емігрантського життя в розлуці з родиною. Крім втрати сина у Празі в 1928 р., два роки пізніше у далекому Харкові судили його дружину за приналежність до Співки Визволення України та за те, що була дружиною українського діяча-емігранта.

Яким був проф. В. Біднов як вчений? Коли переглядаємо його публікації або доповіді, приготовані для наукових конференцій, переконуємося, що всі вони були завжди написані логічно і по-філософськи. Велику увагу звертав він і на стиль. З огляду на феноменальну пам'ять, писав дуже легко і легко запам'ятовував. Вистачило йому один раз прочитати довгий текст і вже міг інтерпретувати його навіть з трибуни перед найвимогливішими слухачами. Перша його наукова праця появилась в 1900 р. Була це рецензія на працю Г. Я. Киприянина, "Историческія очерки православія, католицизма и униі в Белоруссіи и Литве". Після цього дебюту праці його появлялися дуже часто, на жаль, через постійні мандрування з губернії до губернії — половина з них шезла.

У 1909 р. Біднов написав об'ємну магістерську дисертацію на тему "Православна Церква Польщі та Литви". Дуже цінною є і його дослідна праця про авторство книжки *История Русов*. Він доказав, що автором її є не Г. А. Полетика, прізвище якого стоїть у книжці, а Юрій Кониський.

Професор Біднов був почесним членом музею ім. Поля в Катеринославі, Українського Наукового Товариства в Києві, Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Музею визвольної боротьби в Празі та інших.

Помер професор Василь Біднов 1936 р., після 36-річної наукової і педагогічної праці. Спогади про нього написали декілька колег і знайомих: Д. Дорошенко, С. Наріжний, Д. Антонович, Є. Чикаленко, О. Лотоцький, С. Голубев, Є. Сакович, — але то все було до 1936 р. Відтоді над його ім'ям залягло мовчання...

Бібліографія збережених опублікованих праць проф. Василя О. Біднова нараховує 97 позицій.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Василевський, Леон. УКРАЇНА ТА ЇЇ ПРОБЛЕМИ. З польської переклад Богдан Подолянко. Аделаїда: в-во "Книга", 1988.

Названа книжка — невелика за обсягом: налічує 160 сторінок, позначених арабськими цифрами, і 18 — римськими. Коли ж ідеться про зміст, то він доволі багатий. Автор порушив чимало справ: зробив огляд історії українського народу, його літератури і культури взагалі, торкнувся суспільно-політичних і національних справ, включивши до них відносини українців зі сусідами, особливо наświetливши українсько-польські стосунки. Свій виклад Л. Василевський розбив на 10 розділів, обрамувавши їх "Передмовою автора" і "Заклучним словом". Крім того в книжку включені ще "Передмова до українського перекладу" і "Показчик прізвищ".

З "Передмови до українського перекладу" довідуємося, що оригінальна праця Леона Василевського (польською мовою) появилася у 1911 році. Під "Передмовою автора" поставлені місце і дата: Краків, 20 травня 1911 р.

Хто такий Леон Василевський? На одній із сторінок (IV) сказано:

"Леон Василевський (1870-1936), діяч і теоретик ППС (Польська Партія Соціалістична), публіцист, дипломат; від 1896 в ППС, один з провідників партії і найближчих співробітників Йосифа Пілсудського; 1918-1919 міністер закордонних справ Польщі; від 1929 р. редактор *Неподлегльощі* (Незалежності). До цих інформацій про автора додано дещо в "Передмові до українського перекладу":

Василевський не був в стислому розумінні слова істориком. Він був публіцистом, суспільним діячем і політиком (був міністром закордонних справ Польщі зараз після Першої світової війни), однак його публікація про Україну є доволі авторитетна з двох основних причин: покликуючись на польського вченого Олександра Яблонського, він дуже докладно визначив етнографічні землі України. Даліше, Василевський виказує докладне обізнання з минулим українського народу, а в останніх розділах дає образ ситуації в Галичині і на Наддніпрянщині, базований на особистих спостереженнях.

І трохи далі:

Василевський належав до тих польських політиків, які вважали самостійну українську державу, як свого роду konieczność для вдержання політич-

ного баянсу на сході Європи. Тому, на нашу думку, провідним мотивом його публікації є кращі відносини поляків і українців на базі самостійности обох народів. До якоїсь міри він перегукується з Шевченком ("Польща впала і нас задавила") (стор. V-VI).

До думок Миколи Цюрака (бо він є автором "Передмови до українського перекладу") ми ще повернемося. Покищо вдамося до автора книжки, щоб від нього самого довідатися про мотиви, які спонукали його до — будь-що-будь — досить сміливого на той час виступу із своєю публікацією. Накресливши на вступі "Передмови" етнографічні межі українського народу, Леон Василевський продовжує:

Але не тільки сусідство і расова спорідненість чи мовна близькість в'яжуть поляків з тим народом. Спрягли нас з ним на протязі віків спільні дії долі тієї самої державности. Навіть нині велика частина української Русі співіснує політично з кусками польської землі в Галичині, а на цілому західньому терені українського поселення польське життя є чисельно заступлене й сильне.

Наслідком того питання польсько-українських відносин в російській державі і, тим більше, під пануванням Австрії не сходить із порядку дня. Справа відокремлення Холмщини і польсько-руська боротьба у Східній Галичині кажуть нашій спільноті шораз частіше цікавитися нашими найближчими сусідами на сході і пізнавати ті рухи, які кружляють там, такі близькі, й рівночасно з тим, такі чужі і чуже нам українське суспільство.

На жаль, наш загал дивиться на Україну і на українську проблему крізь затемнені окуляри політичних упереджень, опертих на цілковитому незнанні реальних відносин. Погана січка журналістичних інформацій, пристосованих до тимчасових партійних настанов, оце і є джерело знань для пізнання українських справ пересічним польським інтелігентом. Нам цілковито бракує постійних об'єктивних інформацій про розвиток українських проблем в сучасному стані і в тенденціях на майбутнє.

Не можна не звернути уваги на кінцеві міркування автора, висловлені у його "Передмові":

Відаючи в руки спільноті книжку про українську проблематику в добі такого великого загострення польсько-українських взаємин, я згорі приготований на те, що не зустрінеться вона з об'єктивною та безсторонньою оцінкою у польських шовіністів чи серед українських націоналістів.

В очах перших я буду крайнім українофілом, який — хто знає, чи не за *пруської марки* — старається шкودити польській справі, допомагаючи *українським гайдамакам* в їх протипольській акції. Другі в моїй книжці напевно відкриють п'ятно *історичної Польщі* й намагання оборони польського стану посідання і т. п. Страшні речі.

Не залежить мені ні на одних, ні на других. Сподіюся, що моя книжка

попаде в руки і таких, які чогось корисного із неї навчаться і може захочуть ближче пізнати джерела справи, яку я тільки представляю загально. Ті зуміють напевно завважити, що помимо гарячої симпатії для відродження українського народу і глибокої віри в його гарне майбутнє, а також мимо не раз гострої критики явищ, які вважаю за від'ємні, я старався завжди бути об'єктивним і безстороннім (стор. X-XI).

Можна сумніватися, чи були ті *треті*, яким би попала до рук книжка Леона Василевського, і які, за словами автора, могли з неї чогось корисного навчитися. Якщо б такі були, то польсько-українські відносини в 1918-му і дальших роках були б склалися інакше. Вину за те, що ці відносини не склалися інакше, належить приписати частинно і самому Леонові Василевському. Адже він був міністром закордонних справ Польщі якраз в тому часі, коли Західня Україна з тою самою Польщею вела завзяту боротьбу в обороні своєї державности, коли партійний колега Василевського — Юзеф Пілсудський не завагався кинути проти Української Галицької Армії добре озброєну т. зв. "блакитну армію" генерала Галлера, яка — згідно з бажанням Антанти — мала бути використана проти більшовиків. Цікаво було б знати, як на ці заходи свого державного шефа реагував Василевський?! Правда, Василевський у своїй праці обстоює право України на самостійність, але якось неясно висловлюється відносно території самостійної України. Для прикладу візьмемо кінцеві думки його "Заключного слова":

Єдиним виходом з дотеперішньої, здавалось би, безнадійної, ситуації, є оцінка взаємних відносин поляків і українців — по обох боках кордону (йдеться про давній кордон між Росією і Австрією. — *М. Л.*) — із становища незалежности обох країн. Тільки на тій площині є можливий якийсь *модус вівенді*, а в дальшому майбутньому — союз між поляками і українцями.

Тільки в світлі ідеалу самостійности Польщі і України, демократія обох народів знайде дорогу для поступків, яка послужить і загарантує інтереси народів тих країн. Тільки під гаслом самостійности проблема польсько-руська в Галичині, чи холмська під російською окупацією, дозволить розв'язати проблеми прикордонних конфліктів двох народів, які живуть на взаємній шахівниці, як то є в Галичині чи на окраїнах Холмщини (стор. 160).

З наведених думок Василевського можна заключити, що Галичина і Холмщина — це спірні терени, це — *шахівниця*, на якій має ще розігратися бій двох партнерів. Дещо перед тим (стор. 130) Василевський був більш одвертим. Він сказав: "Поляки в східній Галичині є такими самими автохтонами, як русини".

Цікаво було б знати, як Василевський ставився до подій, які наступили після Варшавського договору, підписаного у квітні 1920 року між УНР і Польщею, на підставі якого Польща зобов'язалася

надати Україні військову допомогу, а в дійсності Пілсудський пішов на Київ у ролі... Болеслава Хороброго. Згодом Пілсудському було корисно укласти з більшовиками в Ризі мир і забути про союзника, пустивши його, як то кажуть, "в трубу". В наслідок цього миру Польщі припала не тільки *шахівниця*, але й велика частина Волині, яку поляки перетворили на терен своєї, і то швидкої, колонізації. Політика польського уряду відносно українців на окупованих Польщею землях в 1919-1939 рр. — усім, хто пам'ятає ті роки, — аж надто знана.

Наслідки Першої світової війни дали можливість і полякам, і українцям створити свої держави: незалежну Польщу і незалежну Україну. Отже, створилася була можливість "вдержання політичного балансу на сході Європи", як пише у "Передмові" Микола Цюрак. Хто цей баланс захитав? Очевидно, що Польща. Захитала вона його своєю нерозважною політикою супроти України, політикою, яка зовсім розминулася з поглядами Василевського. Який був результат цієї нерозважності? На це питання можна б відповісти парафразою Т. Шевченка (помінявши ролі): "Україна впала і їх (тобто поляків) задавила!" Сталося це в 1939 р.

Не годиться ж звернути уваги ще й на такі рядки у "Передмові" Миколи Цюрака: "Після появи оригіналу цієї книжки вибухла Перша світова війна. Можливо, що це було одною з причин, чому ця публікація не збереглася в бібліотеках чи в приватних людей. Тому, коли ця книжка дуже випадково попала до нашого видавництва, ми зразу рішили передрукувати її в українському перекладі" (стор. VIII-IX).

На нашу думку, основою відсутності цієї книжки у бібліотеках була не війна. Адже до вибуху війни залишалось три роки, тож бібліотеки мали доволі часу на придбання книжки. Причина була інша: польському заголові погляди Василевського були не на руку. Через те й загал був мало зацікавлений його публікацією. Можна сумніватися, чи поляки зацікавлені книжкою Василевського і сьогодні?! Але, як би воно не було, ця книжка залишається документом свого часу, і з огляду на її рідкість, рішення видавництва "Книга" видати цю річ в українському перекладі треба прийняти як позитивне явище.

До цього часу ми висловили загальний погляд на книжку Леона Василевського. Тепер вдамося до деяких подробиць. Василевський писав свою працю з вірою в об'єктивність. Певне і мав він добру волю бути об'єктивним. Тоді деякі невірності, неточності, які трапляються у книжці, належить приписати на рахунок браку в автора глибинного знання українських справ. Зрештою, і не дивно: важко бо одній людині бути спеціалістом з різних справ та ще й не свого народу. (Може вислів "не свого" — загострий, бо коли призадуматися над прізвищем "Василевський", то його етимології

доводиться шукати в українській мові. Може носій цього прізвища звертав на це увагу і знав, де шукати коріння свого роду. Може Василевський і відчував свій зв'язок з українським народом.) Важко бути і рецензентом книжки Василевського, бо і рецензентові треба бути обізнаним з проблемами, що їх порушує автор. Я особисто не маю амбіції бути всестороннім критиком праці Василевського. Тому обмежуся до деяких запримічених у автора неточностей чи фальшивих тверджень. Ось для прикладу:

Українська народність твориться остаточно в добі татарського панування, на території західного південно-руського району, частину якого вдалося обергти від татарських нападів.

Галицько-Волинська держава постає на переломі XIII століття і триває до половини XIV ст., пробує стати осередком південно-руських земель. Отже тут, в Галичі і на Волині кристалізується українська національність, яка в XIV столітті виразно виступає в мовних досягненнях того часу. Так перший раз південно-руські терени зберегли українську самобутність, яка почала ширитися на знищеній землі. (Цією "знищеною землею" автор вважає східну частину України. — *М. Л.*) (стор. 4-5).

Таке твердження Василевського заносить впливом на нього теорії росіянина Михайла Погодіна — теорії, яка не витримала наукової критики і збанкрутувала. Про це Василевський під час писання своєї праці повинен був знати. І взагалі, справа формування українського народу у Василевського — не зовсім прозора.

В огляді української літератури автор чомусь не згадує Іларіона і його "Слова", не згадує Лесі Українки. Може і не знав її творів. Якщо б знав і взагалі знав українську літературу глибше, якщо б був обізнаний докладно з національно-політичними процесами, які проходили на Наддніпрянщині при кінці XIX — на початку XX століття, то з-під його пера не вийшли б такі твердження, як оце: "Інтелігент українець є завжди росіянином. Він виріс в російській школі і в російській літературі, в публічному житті, як урядник, адвокат, учитель, лікар, учений і т. д., постійно вживає російську мову. Навіть пишучи українською мовою, він думає по-російському" (стор. 141).

Скривдив Леон Василевський Кирило-Методіївське братство, давши йому невластиву оцінку:

Братство мало дві цілі — суспільну — ліквідацію невільництва-панщини, щоб визволити селян, і ціль політичну: тобто утворення всеслов'янської федерації під владою російського царя, при чому внутрішній устрій держави мав бути конституційно-автономний. Взагалі вся програма Братства відзначалася мрячністю й недокладністю. А про якісь кроки здійснення тієї програми взагалі не було мови (стор. 56).

Правда, в часи, коли Василевський працював над книжкою, небагато можна було роздобути джерельного матеріалу про Кирило-Методіївське братство. Після розгрому братства дещо з матеріалів пропало безповоротно, а деяка кількість попала під ключ так званого III відділу російської поліції. В цьому відділі, між іншим, пролежали до 1917 року *Книги битія українського народу* Миколи Костомарова, які були основою програми Кирило-Методіївського братства. Зацитуємо дещо з цих *Книг*, щоб показати, як дуже Леон Василевський помилився в оцінці братства:

Лежить в могилі Україна. Бо голос її, голос, що звав всю Слав'янщину на свободу і братство, розійшовся по світу слав'янському. І відізався він, той голос України в Польщі, коли 3 мая постановили Поляки, щоб не було панів, і всі були б рівні в Речі Посполитій, а того хотіла Україна за 120 літ до того.

І не допустили Польщу до того і розірвали Польщу, як прежде розірвали Україну.

І се їй так і треба, бо вона не послухала України і погубила сестру свою.

Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котра не пам'ятуєть зла і любить сестру свою, так як би нічого не було між ними.

І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх Слав'ян, і почують крик її, і встане Слав'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сиятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар.

І Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слав'янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи на те місто (місце. — *М. Л.*), де на карті буде намальована Україна: "От камень, его же не берегоша жиждущий, той бисть во главу угла!" (*Книги битія*, Авгсбург, 1947, стор. 23-24).

У згадці про Шевченка, до якого, зрештою, автор віднісся дуже позитивно, не бракує польської "підливи", наприклад: "Поруч людського контакту з місцевою владою, єдиною полегшою для Шевченка було знайомство з засланнями-поляками: Брониславом Залеським, Сераковським і Желіговським (Совою). Приставання з тими людьми мало добродійний вплив на Шевченка, поглиблюючи його суспільно-політичні погляди" (стор. 47).

На стор. 145 сказано ще й таке: "Польські впливи розбудили у Шевченка неясні ідеї про самостійність України, про її змагання до волі". Це нонсенс!

Спростування вимагають і такі авторові рядки: "Єдина драма Шевченка «Назар Стодоля» свідчить, що він мав у собі і драматичний дар і міг в тій ділянці багато зробити. Чомусь більше не пробу-

вав він сил в ній” (стор. 60). Воно трохи не так. В 1841-1844 роках Шевченко кілька разів пробував сил у писанні драм. Із його спроб — крім “Назара Стодолі” — збереглися ще уривки драми “Никита Гайдай”. На стор. 53 помилково подано чергу появи поем Шевченка “Перебендя” і “Катерина”. Вони були надруковані у першому “Кобзарі”. Дивно вражає авторове твердження, що Шевченко почав шукати розваг в алкоголі (стор. 57).

Трапляються в книжці Василевського дрібніші неточності, наприклад, дата смерти Котляревського — не 1839, а 1838 рік (стор. 46); на стор. 30 сказано: “В 1875 р. заведено шляхетські інститути, при чому козацькі звання заступлено званнями (рангами) на російський лад”. Не відомо, чи поданий рік — це автора помилка, чи друкарський чортик, який переставив цифри “7” і “8”.

На стор. 104 помилково подано прізвище українського громадського діяча Юліяна Романчука: не *Романенчук*, а *Романчук*. (Був і Романенчук, який недавно помер у Філядельфії).

Є певні недоліки, які треба віднести на рахунок перекладача. Перекладач Богдан Подолянюк часто вживає слова *князьки* (це — князі). Тяжко мені щось сказати на цю тему, бо не знаю оригінального польського слова.

Замість дієприслівникової форми *бачучи*, треба було вжити *бачачи* (стор. 89, 102), замість *присвячений українознавстві*, треба *українознавству* (давальний відмінок, стор. 101). Родовий відмінок від прізвища *Бадені* — *Баденного* (стор. 107) звучить в українській мові неприродно. Такі прізвища не відмінюються. В реченні: “Не уміли запобігти внутрішньому розколі” треба було сказати *внутрішньому розколові* (стор. 120). Згаданий на стор. 71 “Руський Збір” (чи Збор) — це хибний переклад. Офіційна і вживана назва цього москвофільського творива, створеного в протигагу “Головній Руській Раді”, — це “Руский Собор”.

В цитованому на стор. 67 вірші Шашкевича є деякі відхилення від оригінального тексту, а він такий:

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила,
Чому ж мова ей немила?
Чом ся нев встидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?

У цитаті зроблено відхилення в 4 і 6 рядках і надруковано:

Чому ж мова її немила?
Чому чужу полюбляєм?

Цими змінами порушено ритміку вірша.

На стор. 51 вжито *Київська область*. В той час, коли народився Шевченко, вживався термін *губернія*. Треба було його залишити в перекладі. Є деякі відхилення від оригінального тексту в цитатах з віршів Шевченка на стор. 58-59. (Цитати взяті з поем "І небо невмите" та "Якби ви знали, паничі").

Трапляються у тексті друкарські помилки, наприклад: *перекладіб* замість *перекладів* (стор. 83), *стосунів* замість *стосунків* (стор. 115).

Кінцеві мої міркування: даючи українському читачеві в руки переклад праці Леона Василевського, видавництво повинно було додати до перекладу солідний коментар, щоб читач міг зорієнтуватися в мінусах праці. Коротка "Передмова до українського перекладу" того завдання не сповняє.

Михайло Лоза

З НОВИХ ВИДАНЬ

В Україні

УКРАЇНСЬКА НОВЕЛІСТИКА КІНЦЯ ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ. Оповідання, новели, фрагментарні твори (Київ: "Наукова думка", 1989), тираж 121,900, 688 стор. Гол. редактор Н. Л. Калениченко. Вступна стаття І. О. Денисюка, нотатки про авторів та обшерне пояснення слів (60 стор.) Є. І.Нахліки. Антологія включає твори авторів від Дмитра Марковича, Наталі Кобринської, Любови Яновської, Грицька Григоренка, Михайла Могилянського до Якова Мамонтова.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ. Дожовтневий період (Київ: "Наукова думка", 1988), 452 стор., тираж 1,740. Редактор Н. М. Рожкова, відповідальний редактор Павло Федченко. Автори статей П. М. Федченко, М. Д. Берштейн, Н. Л. Калениченко, М. С. Грицюта, Федір Погребенник та інші. Статті охоплюють критику від 1840-их рр., від Г. Квітки-Основ'яненка до Лесі Українки.

ШЕВЧЕНКО І СВІТ. Літературно-критичні статті. Упорядник Д. С. Наливайко (Київ: "Дніпро", 1989), 316 стор., тираж 12,000. У виданні вміщені статті 12 спеціалістів різних чужомовних літератур про шевченкіяну у слов'янських країнах, Румунії, Німеччині, Італії, Франції, Греції, Індії, Шрі Ланці і англомовному світі.

Богдан-Ігор Антонич, ПОЕЗІЇ (Київ: "Радянський письменник", 1989), 442 стор., тираж 16,000. Найповніше радянське видання творів поета. Вступна стаття Миколи Ільницького, упорядкування, примітки і пояснення слів — Дмитра Павличка.

ВИСОКИЙ ЗАМОК. Творчість молодих: поезії, переклади, проза, публіцистика (Львів: "Каменярь", 1989), 190 стор., тираж 4,000. Упорядник збірки Марія Людкевич, вступне слово Романа Лубківського. Дуже цікава добірка авторів (від 20 до 39 р. життя), які не мають ще своїх окремих книжок.

Ліна Костенко, ВИБРАНЕ (Київ: "Дніпро", 1989), 560 стор., тираж 60,000. Добірка давніше друкованих і нових поезій.

Наталка Білоцерківець, ЛИСТОПАД. Поезії (Київ: "Радянський письменник", 1989), 92 стор., тираж 2,700. Лірика, роздумування про сучасні події, переклади.

Майя Білан, СВІДОМІСТЬ ПРОМЕНЯ (Львів: "Каменярь", 1989), 104 стор., тираж 2,200. Збірка лірики та віршів на суспільні теми і про духовність.

Валерій Шевчук, ВИБРАНІ ТВОРИ (Київ: "Дніпро", 1989), 528 стор. тираж 30,000. Видання включає обширний роман-баладу *Дім на горі* (1983), легендарно-мітичний твір з тлом подій 1950-их рр. Окремі оповідання про давніх мистців — "Мандрівка в гори" — друкувалися раніше (1981).

Валерій Шевчук, МИСЛЕННЕ ДЕРЕВО. Роман-есе про давній Київ (Київ: "Молодь", 1989), 218 стор., тираж 30,000.

Валерій Шевчук, ПТАХИ З НЕВИДИМОГО ОСТРОВА. Роман, повісті (Київ: "Радянський письменник", 1989), 470 стор., тираж 65,000. Роман НА ПОЛІ СМИРЕННОМУ (часи Київської Русі); повісті "Птахи з невидимого острова", "Сповідь" та "Мор" мають тло з XVII і XIX сторіччя з фантастичним, часом майже сюрреалістичним забарвленням.

Валентина Борисенко, ВЕСІЛЬНІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ НА УКРАЇНІ. Історико-етнографічне дослідження (Київ: "Наукова думка", 1988), 190 стор., тираж 7,750. Автор розглядає різні аспекти весільного обряду від минулого століття до наших днів.

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПЕРЕКЛАДІ Випуск 16 (Київ: "Вища школа", 1989), 198 стор., тираж 700. Статті відомих письменників та науковців (наприклад, Роксоляни Зорівчак, Світлани Йовенко) про мистецтво перекладу. Українською і російською мовами.

У діяспорі

STUDIA UKRAINICA, 4 (Оттава: видавництво Оттавського університету, 1989), 128 стор. Це число періодичного видання включає частину (13) доповідей з міжнародного симпозіуму "Поza традицією" про українську поезію (включно з перекладною). Конференція відбулася в Оттавському університеті в 1985 р. Редактор видання Ірина Макарик.

Уляна Пелех, ВІД РОЗСТРІЛЯНОГО ДО ЗАМУЧЕНОГО ВІДРОДЖЕННЯ: 1920-1960-1980 РОКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ (Торонто, Вінніпег: в-во фундації Гуменюків, 1988), 266 стор. Збірка-антологія містить вступні статті та добірки творів Василя Симоненка, Ліни Костенко, Василя Стуса, Івана Світличного та Євгена Сверстюка.

ECHOES OF GLASNOST IN SOVIET UKRAINE. Romana M. Bahry, editor (North York: Captus Univ. Publications, 1989), 236 стор., другий випуск, 1990. Одна частина видання складається з статей про сучасну політику в Україні (11 авторів), а друга — про літературу та культуру (13 авторів). Збірник містить переважно доповіді з конференції на тему "Гласність в Радянській Україні", що відбулася в Йоркському університеті в січні 1989 р.

Oksana Piaseckyj, BIBLIOGRAPHY OF UKRAINIAN LITERATURE IN ENGLISH AND FRENCH, Translations and Critical Works (1950-1986), (Оттава, Лондон, Париж: в-во Оттавського університету, 1989), 386 стор.

Євген Сверстюк, ПЕРЕБУДОВА ВАВИЛОНСЬКОЇ ВЕЖІ, Чорнобильська притча, друге видання (в-во "Сучасність", 1990), 50 стор. Роздумування та коментарі про сучасну духовність українців.

Святослав Гординський, ПОЕЗІЇ (Сучасність, 1989), 446 стор.

Збірка творів (поезії і переклади) з давніших видань і нові твори та бібліографія (15 позицій поета).

Oles' Honchar, THE CATHEDRAL. Yuri Tkach and Leonid Rudnytzky translators; edited and introduction by Leonid Rudnytzky (Вашінгтон, Філядельфія, Торонто: в-во св. Софії 1989), 308 стор.

КАТЕДРА, ч. 7. Літературно-мистецький та науково-популярний кварталник Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (Львів, 1989; передрук Торонто, Балтимор: в-во "Смолоскип", 1989), 173 стор. У збірнику вміщені статті про сучасні події в Україні, поезії, проза, шевченкіяна, мистецтво та хроніка.

LESIA UKRAINKA IN TRANSLATIONS; English, German, Spanish, French, Croatian, Portuguese, Italian. Philadelphia: The Commemorative Committee to Honor Lesia Ukrainka, 1988; 320 pp. Natalia Pazuniak, ed. Збірка перекладів включає кілька творів Лесі Українки на різні мови: драматичні поеми (*У пущі* — на англійську мову, *Блакитна троянда* — на німецьку, *Кассандра* — на португальську) та поеми і поезії.

Стефанія Гурко, ТРИ ДЖЕРЕЛА (Торонто: "Слово", 1989), 88 стор. Збірка особистої лірики і віршів присвячених кільком поетам та історичним подіям.

Зібрала Л. М. Л. О.

Про авторів

- Юрій Коломиєць** — поет, автор кількох збірок, живе у Чикаго.
- Тадей Карабович** — молодий поет, автор двох збірок поезій; живе у Польщі. Виступав уже на сторінках *Сучасности* та українських видань у Польщі.
- Ярослав Волощук** — архітект, автор віршів та оповідань. Працює учителем. Живе в Чернівцях.
- Борис Клименко** — аспірант відділу теорії літератури Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР.
- Володимир Попович** — лікар, мистецтвознавець і колекціонер. Автор монографій про мистців Михайла Нечитайла-Андрієнка, Софію Зарицьку, Григорія Крука, Марію Дольницьку, один з авторів монографії про Галину Мазепу. Живе у Франції. Постійний співпрацівник *Сучасности*.
- Юрій Соловій** — мистець-модерніст, мистецький критик і есеїст, автор книжки *Про речі більші, ніж зорі*. Живе у США.
- Леонід Алексійчук** — кінорежисер і літератор, закінчив Київський театральний інститут ім. Карпенка-Карого, працював у кіні і на телестудіях в СРСР, Канаді та США. Друкувався в *Сучасності* під псевдонімом Павло Ярешко. Живе в Італії.
- Василь Маркусъ** — професор політичних наук в університеті Лойоля в Чикаго.
- Ольга Горинь** — громадська діячка, член Гельсінкської Спілки, живе у Львові.
- Віктор Сабаль** — економіст, журналіст, дослідник радянської тематики, живе в Німеччині.
- Юрій Міщенко** — активіст київського відділення Товариства "Зелений світ".

Щоб дані про авторів були якнайкомплектніші, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі точні дані про себе. — *Редакція*

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1990 РІК:

	одно число:	річно:
Німеччина:	9 DM	90 DM
Великобританія:	3 фунти	30 фунтів
Канада:	6 кан. дол.	60 кан. дол.
<u>всі інші країни:</u>	5 ам. дол.	50 ам. дол.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Австра- лія:	<u>Sučasnist</u> / Mr. D. H. Pyrohiv 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	Канада:	<u>Sučasnist</u> / Mr. Y. Chumak 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4H3
Арген- тіна:	<u>Sučasnist</u> / Dr. M. Wasyluk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	С. Ш. А.:	<u>Sučasnist</u> / Mr. Y. Smyk 744 Broad St., Suite 1116 Newark, NJ 07102-3892 [Tel.: (201) 622-0545] [Fax: (201) 622-1933]
Велико- британія:	<u>Sučasnist</u> / Mr. T. Kuzio 78 B Kensington Park Rd. London W11 2PL	Швай- царія:	<u>Sučasnist</u> / Dr. R. Prokop Muristrasse 82 3006 Bern
Ізраїль:	<u>Sučasnist</u> / Mr. G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam		

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для вplat: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Telefon: (089) 26-37-73 Fax: (089) 26-58-89

Bankkonto: Deutsche Bank A. G. Postscheckkonto PSchA München
Promenadeplatz, 8000 München 2 Kto Nr. 22278-809
Kto Nr. 22/20457

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

АМЕРИКАНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ

Ідеологічні основи американської політичної системи

Статті і вибір

документів Романа Борковського

1990, 124 стор. Обкладинка Ірини Ганкевич; документи в перекладі з англійської; безкислотний папір.

ISBN 3-89278-020-X Ціна: 8,00 ам. доларів

Наша найновіша публікація — зготована Романом Борковським збірка документів, які дають читачеві огляд розвитку політичної системи в Сполучених Штатах Америки, починаючи від піданглійського колоніального періоду, аж до наших днів. До збірки укладач додав статті "Подвиг Вашингтона — легенда і людина" та "Новий і праведний закон Вашингтона".

*** Євген Сверстюк: ПЕРЕБУДОВА ВАВИЛОНСЬКОЇ ВЕЖІ (Чорнобильська притча)**

1990, 2 вид., 50 стор. ISBN 3-89278-023-4 Ціна: 5,00 ам. доларів

Філософічний трактат відомого на Заході правозахисника, вченого психолога, літературного критика, довголітнього в'язня радянської системи, тепер діяча Руху та голови Української асоціації незалежної творчої інтелігенції.

*** «СУЧАСНІСТЬ» 1989, 12 — РУХ**

1989, 320 стор., у твердій, ілюстрованій обклад. Ціна: 15,00 ам. доларів

Поширене число грудневої книги (1989) місячника Сучасність (Т. Гунчак, гол. ред.) вміщає документи ще з-перед, як і після відбуття Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову (8-10. 9. 1989, Київ), спогади про хід засідань, виступи учасників, тексти доповідей. В збірці серед авторів, членів Руху — представники офіційні і неформали, українці і неукраїнці.

Замовлення на видання В-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:

SUČASNIST

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

У всіх інших країнах:

Sučasnist / Mr. Y. Smyk

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (089) 26-37-73 Fax: (089) 26-58-89 Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933